Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi 55, İstanbul 2026, 49-83 | Araştırma Makalesi

Ötekiyle Karşılaşmak: Rusya Türklerinin 1910 Kazan Misyoner Kongresi'ne Tepkileri ve İhtida Bağlamında Bir Hicab Tartışması

Ozan KARABULAK[*]

[*]Arş. Gör. Dr., Marmara Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Tarih Bölümü, İstanbul Türkiye.

ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-9091-1945

ROR ID: https://ror.org/02kswqa67

ozan.karabulak@marmara.edu.tr

Geliş Tarihi	06.10.2025
Kabul Tarihi	13.12.2025
Yayım Tarihi	30.06.2026
Değerlendirme	*İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme*
Etik Beyan	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
Benzerlik Taraması	Yapıldı – Turnitin
Etik Bildirim	tkidergisii@gmail.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.en lisansı altında yayımlanmaktadır.
Yapay Zeka Kullanımı	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde yapay zeka tabanlı herhangi bir araç veya uygulama kullanılmamıştır. Çalışmanın tüm içeriği, yazar(lar) tarafından bilimsel araştırma yöntemleri ve akademik etik ilkelere uygun şekilde üretilmiştir.

ÖZET

Bu çalışma, 1910 yılında Rusya Müslümanlarının matbuatında meydana çıkan bir dizi tartışma ve fikir alışverişini incelemektedir. Makale dinî ve politik baskılar, soruşturma ve sürgünler ile önde gelen düşünce adamlarının ülke dışına gitmesi gibi sebeplerle durgunlaşan fikir hayatının bu yılda düzenlenen Kazan Misyonerlik Kongresi'ne tepki olarak tekrar nasıl canlandığını ele almaktadır. Kongrenin, kararları arasında Rusya Müslümanlarının genelini ilgilendiren birçok başlık bulunuyordu. Kongredeki tartışmalar ve gündem olan konular Rusyalı Müslüman matbuatında iki farklı yaklaşımın ortaya çıkmasına sebep oldu. İlki, misyonerlerin artık eski güçlerinde olmadığı, dolayısıyla kongrenin herhangi bir önemi bulunmadığı yönündeydi. İkincisi ise kongreyi dinî ve kültürel bir tehdit olarak algılama eğilimindeydi. Makalenin ikinci bölümü, misyonerlik kongresi ile yenilenen entelektüel enerjinin, özellikle tesettür ile ilgili olarak kadınların özgürlüğü teması üzerine yeni bir tartışma başlattığını incelemektedir. Tartışma, Kazan, St. Petersburg, Bahçesaray, Bakü, Orenburg ve İstanbul gibi şehirler arasında gidip gelen dergi ve gazetelerde yer aldı. Makale, Rusya Müslümanlarının eğitimli elit kesiminin iki önemli temsilcisi olan yenilikçi aydınların misyonerlik çalışmaları ve misyonerlerin fikirlerine ve faaliyetlerine nasıl tepki verdiklerini ve İslamiyet'in yayılması gibi kritik bir konuyla karşı karşıya kalan din alimlerinin yaşadıkları ikilemleri aydınlatmayı amaçlamaktadır. Sonuç olarak Ceditçilerin misyonerlere karşı büyük ölçüde ortak bir cephe oluşturmalarına karşın din değiştirme eşiğindeki bir kadın figür bağlamında "hicab" meselesine yaklaşım tarzlarındaki farklılıklar onların homojen bir fikir zümresi teşkil etmediği anlaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler

1910 Kazan Misyonerlik Kongresi, Rusya Müslümanları, Rusya Türkleri, Tatar basını, Ceditçilik.

The Journal of Turkish Cultural Studies 55, İstanbul 2026, 49-83 | Research Article

Encountering the Other: Reactions of the Turks of Russia to the 1910 Kazan Missionary Congress and a Hijab Discussion in the Context of Conversion

Ozan KARABULAK*

*Res. Asst. Dr., Marmara University, Faculty Of Humanities And Social Sciences History Department, İstanbul Türkiye.

ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-9091-1945

ROR ID: https://ror.org/02kswqa67

ozan.karabulak@marmara.edu.tr

Date of Submission	06.10.2025
Date of Acceptance	13.12.2025
Date of Publication	30.06.2026
Peer-Review	Double anonymized - Two External
Ethical Statement	It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.
Plagiarism Checks	Yes - Turnitin
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Complaints	tkidergisii@gmail.com
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.
Copyright & License	Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.en.
Use of Artificial Intelligence	No artificial intelligence-based tools or applications were used in the preparation of this study. The entire content of the study was produced by the author(s) in accordance with scientific research methods and academic ethical principles.

ABSTRACT

This study examines a series of debates and exchanges of ideas that took place in the press of the Muslims of Russia in 1910. It traces how intellectual life — which had stagnated under religious and political pressures, investigations, deportations, and the departure of leading intellectuals from the country — was revitalized in response to the Kazan Missionary Congress held that year. Among the decisions of the congress were several topics of concern to the general population of Russia's Muslims. The debates and the agenda of the congress led to the emergence of two distinct approaches within the Russian Muslim press. The first argued that missionaries no longer possessed their former power, and therefore, the congress held no real significance. The second approach, however, tended to perceive the congress as a religious and cultural threat. The second part of the article examines how the intellectual energy renewed by the missionary congress initiated a new debate on the theme of women's freedom, particularly regarding the issue of the hijab.The debate unfolded across magazines and newspapers circulating among cities such as Kazan, Saint Petersburg, Bakhchisaray, Baku, Orenburg, and Istanbul. The article thus seeks to illuminate how innovative intellectuals — two key representatives of the educated elite among the Muslims of Russia — responded to the ideas and activities of missionary work and missionaries, as well as the dilemmas faced by religious scholars when confronted with such a critical issue as the propagation of Islam. In conclusion, despite the Jadidists forming a largely united front against missionaries, the differences in their approaches to the issue of 'hijab'—within the context of a female figure on the verge of apostasy—reveal that they did not constitute a homogenous intellectual group.

Keywords

1910 Kazan Missionary Congress, the Muslism of Russia, the Turks of Russia, Tatar journalism, Jadidism.

Giriş

1552'de Kazan Hanlığı'nın Rus hakimiyetine girmesi Rus devleti tarafından desteklenen Ortodoks Kilisesi için yeni bir faaliyet sahası açtı ve Müslüman nüfusu Hristiyanlaştırma politikası uygulanmaya başlandı. Eğitim kurumları aracılığıyla Rus olmayan toplulukların dinsel ve etnik dönüşümlerinin sağlanmasına çalışıldı. Fakat misyonerler ile yerel halk arasındaki iletişim engeli ve nitelikli kadroların bulunmayışı gibi sebeplerden dolayı istenen başarı düzeyi yakalanamadı. Yanı sıra, Ortodoksluğu kabul etmeyenlere yönelik mülkiyet kısıtlamaları, vergi düzenlemeleri ve hukuki ayrımlar gibi cebrî yöntemler uygulamaya konulup Hristiyanlık, şeklen de olsa, bölgede yayılma imkânı bularak vaftiz edilen Müslümanların sayısı artırıldı.[1]

II. Katerina'nın 1762-1796 arasındaki iktidarı döneminde Müslümanlar üzerindeki dinî baskı gevşetildi.[2] Bu da misyonerlik faaliyetlerinin başka bir şekil almasına yol açtı. Orenburg Müslüman Dinî İdaresi'nin kurulmasının yanında gayr-ı Rus halkların devlete entegrasyonunda cebrî yöntemlerin terk edilmesine paralel olarak İslamiyet'in bilimsel araştırma konusu haline getirilmesi ile yerel dillere çeviriler yapılması gibi faaliyetlerle misyonerliğin entelektüel zemine oturtulma çalışmaları, Hristiyanlaşma hızının yavaşlamasını sağlamakla kalmamış Müslüman topluma hareket imkânı da tanımıştı. Böylece, daha önce Hristiyanlaştırılan grupların Müslümanlığa dönüşüne paralel olarak Rus veya Tatar olmayan Çuvaşlar ve Çeremişler gibi bazı halkların İslamlaşma ve Tatarlaşma süreci de hızlandı.[3]

Bu dönemde Nikolay İvanoviç İlminski (1822-1891) ismi ön plana çıktı. İlminski, ana dilde eğitimin Ortodoks kimliği ve öğretilerinin yerel halka aktarılmasında kilit nokta olduğu fikrindeydi. "İlminski Sistemi" olarak adlandırılan metoduna göre misyon okullarında çocuklara kendi dillerinde

---

[1] Robert P. Geraci, *Window on the East: National and Imperial Identities in Late Tsarist Russia*, Cornell University Press, New York 2001, 15-21; Vladimir Bobrovnikov, "Islam in the Russian Empire", *The Cambridge History of Russia Volume II: Imperial Russia, 1689-1917*, (Editör: Dominic Lieven), Cambridge University Press, New York 2006, 204-206;
[2] Robert Crews, *For Prophet and Tsar: Islam and Empire in Russia and Central Asia*, Harward University Press, Cambridge 2009, 39-49.
[3] İhtida hareketleri hakkında detaylı bilgi ve örnekler için bkz. Saime Selenga Gökgöz, *Yevfimiy Aleksandroviç Malov: İdil-Ural'da İslâm Karşıtı Rus Misyon Siyaseti*, KÖK Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Vakfı, Ankara 2007, 402-476; Agnès Nilüfer Kefeli, *Becoming Muslim in Imperial Russia: Conversion, Apostasy, and Literacy*, Cornell University Press, Ithaca 2014, 7-59; İlyas Topsakal, *Rus Misyoner Kaynaklarına Rus Çarlığı ve Türkler (1552-1917)*, Ötüken Neşriyat, 2. Basım, İstanbul 2018, 210-229.

okuma-yazmaya ek olarak Ortodoksluğun temel öğretileri benimsetiliyordu. Rusçanın öğretilmesi bütün bu aşamalardan sonra geliyordu. Ayrıca öğreticilerin de yerel dilleri konuşabiliyor olmaları gerekiyordu. İlminski'nin politikasının bir diğer ayağı da devletin Müslüman eğitim sistemine müdahil olmaması üzerineydi. Geleneksel Müslüman mekteplerinin Müslüman toplumun gelişmesine katkısı olmadığını tespit etmişti. Bu nedenle mekteplerin olduğu gibi bırakılması gerektiğini düşünüyordu.[4]

Rusya'nın 1905'ten sonraki görece liberal havası misyonerlerin faaliyet sahasının iyiden iyiye daralmasına yol açtı. Üstelik, 17 Nisan 1905 tarihli dinî hoşgörü manifestosu ile Hristiyanlık'tan İslamiyet'e dönenlerin sayısı hiç olmadığı kadar arttı. Geraci'nin deyimiyle devlet, Müslüman olma özgürlüğünü değil Müslüman kalma özgürlüğünü garanti altına almış olsa da 1909'un başına kadar sadece Kazan'da 39.000 kişi Müslümanlığa geri dönmüştü.[5] Aynı yıllarda Rusyalı Müslüman matbuatında da din değiştirip Müslüman olanlara dair çok sayıda haber görmek mümkündü.[6] Werth'in tespit ettiği üzere, hükumet politikası bir yandan farklı dinlerle uzlaşmaktan uzaklaşırken diğer yandan da kiliseyle arasına mesafe koyuyordu.[7] Bütün bunların Rus misyoner örgütü içinde yarattığı rahatsızlık önlem alma ve karşı hamle yapma gerekliliğini zorunlu kılıyordu. Gökgöz de benzer bir duruma işaret ederek kongreyi misyonerlerin kurumsal varoluş çabalarıyla ilişkilendirmektedir.[8] Bu şartlar altında, 13-26 Haziran 1910 tarihleri arasında Kazan'da misyonerler kongresi düzenlendi.

Konu hakkındaki literatür kongrenin doğrudan kendisine yoğunlaşmış

---

[4] Robert P. Geraci, *a.g.e.*, 47-85; İlyas Topsakal, "Rus İmparatorluğunda Yeni Ortodoks Yapılanma: İlminskiy ve Sistemi 1860-1917", *Tarih Dergisi*, 51, 2010, 47-71.

[5] Robert Geraci, "Russian Orientalism at an Impasse: Tsarist Education Policy and the 1910 Conference on Islam", *Russia's Orient: Imperial Borderlands and Peoples, 1700-1917*, (Editörler: Daniel R. Brower-Edward J. Lazzerini), Indiana University Press, Indiana 1997, 140.

[6] "Ahbar", *Ülfet*, 21, 28 Nisan 1906, 5-6; "İhtida", *Burhan-ı Terakki*, 16, 25 Mart 1908, 2; "İhtida", *Nur*, 171, 1 Sentabr 1909, 2; "Havadis-i Dahiliye", *Burhan-ı Terakki*, 96, 30 Sentabr 1909, 7; "İhtida", *Beyanü'l-Hak*, 555, 20 Dikabr 1909, 3; "Türlü Haberler", *Din ve Maişet*, 4, 22 Gınvar 1910, 59; "İhtida", *Yulduz*, 549, 8 İyun 1910, 3; "İhtida", *Din ve Maişet*, 31, 30 İyul 1910, 492.

[7] Paul W. Werth, *The Tsar's Forein Faiths: Toleration and the Fate of Religious Freedom in Imperial Russia*, Oxford University Press, New York 2014, 240, 252-253.

[8] Saime Selenga Gökgöz, "Etnografa Karşı Rahibin 'Gözü' ya da Kazan'da Misyoner Etnografyasını Kurmak", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, II/2, 1 Mart 2005, 132-133

durumdadır. McCarthy, kongrenin İslamiyet'in Rus Ortodoksluğu ve Rus devleti için oluşturduğu tehdit ile bu tehditle misyonerlerin nasıl başa çıkabileceğine odaklandığına dikkat etmektedir.[9] Geraci, kongre öncesinde ve sırasında misyonerler arasında ortaya çıkan tartışmalara ışık tutmaktadır, ki bu tartışmalar merkez ve taşra misyoner teşkilatları arasındaki derin fikir ayrılıklarına işaret etmektedir ve Kazan'da misyonerlerin Müslümanları anlama çabalarını göstermektedir.[10] Topsakal, kongre tutanakları üzerinden misyonerlerin İslamiyet'e ve Rusya Müslümanlarına bakış açılarını analiz etmektedir.[11] Campbell, kongreyi Rusya'daki "Müslüman Sorunu" bağlamında ele almakta ve hükumet yetkilileri ile misyonerler arasındaki fikir ayrılıkları ile misyonerlerin kongreye yönelik Müslüman tepkisinden duydukları endişeye dikkat çekmektedir.[12] Kolosova ise, kongrenin katılımcıları arasındaki Hristiyanlaşmış yerlilerin bulunuyor olmasını İlminski sisteminin başarısı olarak yorumlamış ve aynı yıl Edinburgh'da düzenlenen Dünya Misyoner Konferansı ile Kazan kongresini karşılaştırmıştır.[13]

Mevcut çalışmaların kongreyi misyonerlerin gözünden görme gayretinin ürünü olduğu ve kongrenin Müslümanlar arasında açığa çıkardığı enerjinin araştırmacıların dikkatini çekmediği anlaşılmaktadır.[14] Bu çalışma ise kongrenin Rusya Müslümanları tarafından nasıl okunduğunu ve kongrenin Rusyalı Müslüman kamuoyunda tetiklediği bir "hicab" tartışmasını ele almaktadır. İki temel iddiam bulunuyor. Birincisi, 1910 Kazan Misyoner Kongresi Rusyalı Müslüman kamuoyunda yeni bir canlanmaya yol açarak uyarıcı bir etki ya-

---

[9] Fransk T. McCarthy, "The Kazan' Missionary Congress", *Cahiers du Monde Russe et Sovietique*, 14/3, Jul.-Sep. 1973, 318-319.

[10] Robert P. Geraci, *Window on the East*, 301-308.

[11] İlyas Topsakal, *a.g.e.*, 386-440. Yazarın başka bir çalışması için bkz. "13-26 Haziran 1910 Tarihinde Kazan'da Yapılan Misyonerlik Kurultayında Ortodoksluğu Koruma Konulu Oturumların Tutanaklarına Göre Kilise Öğretmen Okulları Hakkında Tartışmalar", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 179, 2009, 71-84.

[12] Elena I. Campbell, *The Muslim Question and Russian Imperial Governance*, Indiana University Press, Bloomington 2015, 165-167.

[13] Alison Ruth Kolosova, "Christendom Cracking at the Seams: Indigeneity, Conciliarity and Catholicity at the 1910 Kazan Missionary Conference", *Salt: Crossroads of Religion and Culture*, 1, 2022, 33-65.

[14] Misyoner yayın organlarının Rusya Müslümanlarına bakış açılarının analiz edildiği diğer bazı çalışmalar için bkz. Saime Selenga Gökgöz, "Misyoner Kaleminden Kazan-Tatar Matbuatı: *Inorodçeskoe Obozrenie* (1912-1915)", *Avrasya Etüdleri*, 21, Kış 2002, 15-47; Emre Özsoy, "İdil-Ural'a Çarlık Misyoner Matbuatı Gözünden Bakmak: Pravoslavnıi Blagovestnik Dergisi ve Rus-Tatar Rekabeti", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 25/1, Yaz 2025, 175-204.

rattığına ilişkindir. 1910 yılı, Rusya Müslümanlarının tarih şeridinde 1905'ten sonraki ilk birkaç yılda cereyan eden yenilikçilik, muhafazakârlık, milliyetçilik, sosyalistlik eksenlerindeki ateşli tartışmaların yerini sükunete bıraktığı; dergi ve gazete sayısında niceliksel bir düşüş yaşandığı ve aynı zamanda cesur politik hak taleplerinin savunma pozisyonuyla yer değiştirdiği bir noktayı işaretlemektedir. Dinî, politik ve düşünsel önderlerin bir kısmı soruşturmalar, sürgünler veya hapis cezalarıyla bastırılmış, bir kısmı ise 1908'den sonra Türkiye'de ortaya çıkan özgürlük ortamını değerlendirmek için Rusya'dan ayrılmıştır. Bu da büyük oranda matbuat tarafından şekillendirilen kamuoyunda fikir durgunluğuna sebep olmuştur. 1910'un yaz aylarındaki kongre ise ciddi bir hareketlenmeye sebep olmuştur.

Bu hareketlilik bizi ikinci iddiaya taşıyacaktır: Rusyalı Müslüman kamuoyunun oluşumunda yalnızca İslam toplumunun iç dinamikleri değil içinde bulundukları ülkenin gündemi etkili olmaktadır. Matbuattaki polemikler, doğası gereği büyük oranda toplumun içinden çıkan bir gündemden besleniyordu. Ancak misyoner kongresi bir dış faktördü. Rusyalı Müslüman gazeteciler önce bu dış faktörle yüz yüze geldiler ve ardından kendi aralarında bir polemik başlattılar. Kongre bağlamındaki tartışmayı bir başkası izledi ve kadın özgürlüğü ekseninde yeni bir diyalog penceresi açılarak Rusya sınırlarını aşıp Türkiye ve Mısır'a kadar uzandı. Bu da Rusyalı Müslüman aydın perspektifinin, bölgeler arası söyleme işaret eden daha geniş bir bakış açısıyla karşılaşmasını sağladı.

Makale, çizilen bu çerçeveye sadık kalmaya gayret edip Kazan, Orenburg, Bakü ve Bahçesaray gibi şehirlerdeki dergi ve gazetelere başvurarak şu sorulara cevap arayacak: Misyonerler, Rusya Müslümanlarının ilerleme pratiklerini nasıl yorumlamaktadır? Rusya Müslümanlarının misyonerlik faaliyetlerine yaklaşımlarında ne tür farklılıklar vardır? Hicab hakkındaki bireysel bir sorgulama Rusyalı Müslüman kamuoyunda nasıl bir ikilem yaratmıştır? Makalenin ilk kısmında İslam, Müslümanlar ve Müslüman matbuatının bir tehdit olarak sunulmasına karşın aydınların verdiği tepkiler ele alınmıştır. İkinci kısımda ise Müslüman olmak isteyen bir kadının tereddütleri üzerinden başlayan hicab tartışmasının izleri takip edilecektir. Aynı tarihsel bağlam ve dönemde meydana gelen bu iki konu birbiriyle doğrudan ilişkilidir ve ne müstakil ne de bir arada incelenmiştir. Çalışmanın sonucunda Rusyalı Müslüman aydınların misyonerliğe karşı ne tür bir bakış açısına sahip oldukları ve kadın hakları temelindeki bir hicab tartışmasının neden din değiştirmek isteyen bir kadın üzerinden yürütüldüğü daha net anlaşılacaktır.

1. Kazan Misyoner Kongresi ve Rusya Müslümanları

1910 yılında Rusya Müslümanları ile misyonerler arasındaki tartışmanın izlerini kongrenin bir müddet öncesinden takip etmek mümkündür. İlminski'nin öncülüğünde kurulan ve onun sistemini takip ederek İdil-Ural'ın Rus olmayan halklarının yaşadığı köylerde okullar kurmayı amaçlayan Aziz Guriy Kardeşliği[15] adlı yapının yayın organı olan *Sotrudnik* (1909-1911) dergisi ile *Yulduz* arasındaki polemik kongreden birkaç ay önce gerçekleşti. Duma'daki Müslüman temsilcilerden Sadri Maksudi (1878-1957), Kazan İlahiyat Akademisi yöneticisi Aleksiy Dorodnitsin tarafından Başbakan Pyotr Stolıpin'e sunulan ve Rusya Müslümanlarındaki terakki atılımlarını Pan-İslamist amaçlarla ilişkilendiren raporu hakkında cesur bir konuşma yaptı.[16] Rusya Müslümanlarının güncel rahatsızlıkları arasında ilk sırada "misyoner belası" olduğunu belirtip hükumetin misyonerlerin görüşlerine göre Müslümanlar hakkında politika geliştirmesinden şikâyet ediyor, Dorodnitsin'in Müslümanların gazete-dergi çıkarmak, mektep ve hayır cemiyetleri açmak gibi faaliyetlerini ittihad-ı İslam fikriyle bağdaştırmasına karşı çıkıyordu. Konuşmasının en dikkat çekici yönü "Rusya Müslümanlığı" kavramının dinî ve millî bir yönü bulunduğuna işaret ederek bu çatı altındaki insanların aynı dine inanan tek bir millet teşkil ettiklerini söylemesi ve bu milletin devlete sadık olmakla birlikte kendi terakkilerini sağlamak amacıyla çalışacaklarını ilan etmesiydi. Konuşmasının sonunda, "[…] geçmiş zamanlarda ateş ve kılınç ile bizleri tanassur ettirmeye çalışan İvan Grozni'ye karşı mukavemet edebildiğimiz halde şimdiki departmentin hile-i cedidelerine daha ziyade mukavemet gösteririz." diyerek misyonerlere meydan okudu.[17]

Sadri Maksudi'nin bu çıkışı *Sotrudnik*'i harekete geçirdi. Ancak yazılanlar Maksudi'nin tam da eleştirdiği bakış açısıydı. Dergi, Rusya Müslümanlarının imparatorluk içinde ayrı bir millet haline geldiklerini iddia edip IV. İvan döneminde hayal dahi edemeyecekleri özgürlüklere sahip olduklarını yazarak bir yandan Rusya'nın otoriter tarihsel mirasına sahip çıkıyor, diğer yandan da mevcut hükumet politikalarını yeterli görmediğini ima ediyordu.

---

[15] E. V. Lupakov, "Bratstvo Svyatitelya Guriya", *Tatarskaya Entsiklopediya*, I, İnstitut Tatarskoy Entsiklopedii, Kazan 2002, 460-461.

[16] Rapor için bkz. Episkop Aleksiy (Dorodnitsin), "Sovremennoye Dvijeniye v Crede Russkih", *Polnoye Cobraniye Soçineniy Tom I*, Tipografiya Soyuza Peçatnogo Dela, Saratov 1914, 377-413; Robert P. Geraci, *a.g.e.*, 285.

[17] "Reç G. Maksudova", *Tercüman*, 11, 12 Mart 1910, 4; "Sadreddin Maksudof'un Nutku", *Tercüman*, 14, 2 April 1910, 1-2.

Maksudi'nin, Duma'da hitap ettiği kitle Müslüman yaşayışı ve fikirlerinden habersiz olduğu için onları kandırdığını ileri sürdü. Ancak misyonerlerin Müslümanlar karşısında pasif ve etkisiz bir durumda olduklarını da itiraf etti. Bu bağlamda Rusya Müslümanları için "en büyük bela"nın misyonerler değil Rusya'dan kopma fikri olduğunu eklemeyi de ihmal etmedi. *Yulduz*, bu yazıyı mealen ve Pan-İslamist ve Pan-Türkist vurgularla okurlarına aktardı.[18]

Yulduz'ın esas fikirleri bir sonraki sayıda açıklandı. Ali Asgar Kemal (1879-1933), *Sotrudnik*'in Müslümanların en küçük birlik görüntüsünden ittihad-ı İslam korkusuna kapılıp onları hükumete düşman göstermeye çalıştığını yazdı. Ona göre, misyonerler, Müslümanların ilerlemelerinden korksalar da gelişmiş bir Müslüman toplum Rusya devleti için de faydalıydı. Müslümanların gelişmesinden sadece misyonerlerin zarar göreceğini, çünkü eğitimli Müslümanların arasında faaliyet gösteremeyeceklerini yazan Ali Asgar Kemal, misyonerleri kendi argümanlarıyla hedef aldı. Misyonerlerin mektep kitaplarının Tatarca olmasından dolayı Rusya Müslümanlarının Tatarlaştıklarından şikâyet etmelerinin yersiz olduğunu, çünkü bu yöntemin İlminski sistemine uygun olduğunu yazdı. İlminski'nin Hristiyanlığın öğretimi ve sevdirilmesinde anadildeki metinleri kullanması gibi Müslümanlar da çocukların bilime sevgi beslemeleri için bu yöntemi kullanıyorlardı.[19]

Taraflar, muarızlarının yazdıklarına kısmen veya mealen de olsa kendi yayın organlarında yer vermekten çekinmiyorlardı.[20] *Sotrudnik*'in editörü Piskopos Andrey Uhtomskiy'in[21] bu tartışmayı Müslümanlara seslenmek için bir araç ve *Yulduz*'da yazılanlar üzerinden misyonerlerin Müslümanlar hakkındaki fikirlerini açıklamak için bir fırsat olarak gördüğü anlaşılıyor. Bu yüzden yazısı hem ılımlı hem de sert bir nitelikteydi. Örneğin Piskopos dürüst, çalışkan ve dindar insanlar oldukları için Müslümanlara saygı duyduklarını ve sempati beslediklerini yazdı. Ancak hükumetin kışkırtılması iddiasına ka-

[18] Russkiy, "Bespokoystvo G. Maksudova", *Sotrudnik Bratstva Svyatitelya Guriya*, 16, 20 Marta 1910, 249-252. Ayrıca bkz. "İz Reça Çlena Gosudarstvennoy Dumıy Maksudova", *Sotrudnik Bratstva Svyatitelya Guriya*, 20, 18 Aprilya 1910, 307-308. Yazının *Yulduz*'a aktarılan şekli için bkz. "Misyonir Fikri", *Yulduz*, 519, 26 Mart 1910, 1-2.

[19] Ali Asgar Kemal, "Misyonirler Fikri", *Yulduz*, 520, 28 Mart 1910, 1-2.

[20] "Mıysli Missionerov (Peredov İz Tatarskoy Gazetıy 'Yulduz' No: 520 s Propuskami)", *Sotrudnik Bratstva Svyatitelya Guriya*, 22-23, 1 Maya 1910, 355-358.

[21] Misyonerlik ve İlminski'nin mirasına katkılarının incelendiği bir makale için bkz. Leonid A. Taimasov, "O Missionersko Prosvetitelskoy Deyatelnosti Episkopa Andreya (A. A. Uhtomskogo) v Kazanskoy Eparhii", *Vestnik Çuvaşskogo Universiteta*, 3, 2024, 180-191.

tılmıyordu. Misyonerlerin yalnızca bir tehlikeye dikkat çektiklerine işaret ediyor; Çuvaş, Çeremiş, Kırgız ve Başkurt halklarının Tatarlaşmalarının önüne geçmeye çalıştıklarını iddia ediyordu. Misyonerlerin ve Müslümanların tek bir Tanrı'ya inandıklarını da ekledi. Ancak Müslümanların eski din adamlarının samimi dindarlar olmalarına karşın mevcut liderlerinin Tanrı'ya inanmadıklarını ve İslam dinini ajitasyon aracı olarak kullanarak insanları aldattıklarını ileri sürdü.[22]

Piskopos Andrey'in tek bir Tanrı'ya inanmak konusunda misyonerler ile Rusya Müslümanlarının geneli; "dindarlık" noktasında ise bir kısmı arasında yakın bir ilişki ve ortak bir yön olduğunu iddia etmesi muhatabı olan gazete ve onun yazarları nezdinde misyonerlere karşı sempati oluşturacak veya onlarla ilişkilerini normalleştirecek cinsten değildi. Aksine, Ali Asgar Kemal'in yazdığına göre, Rusya Müslümanlarının ziyalıları, "kadimci" diye nitelenen din adamlarından sıklıkla işittikleri için dinsizlik ithamına bağışıklık kazanmışlardı. Onlar için şaşırtıcı olan Müslümanların "mutaassıp" uleması ile misyonerlerin aynı fikirde olmalarıydı.[23] Misyonerler ile Rusya Müslümanlarının yenilikçi kanadı arasındaki polemik, ilk perdesi müstakil bir tartışma gibi görünse de, esasen birkaç hafta sonra başlayacak daha büyüğünün habercisiydi ve çeşitli ipuçları barındırıyordu: Misyonerler Müslüman basınını yakından takip ediyorlar, Müslüman olmayan gayr-ı Rus halkların Tatarlaşmalarından rahatsızlık duyuyorlar ve Rusya Müslümanlarının ilerlemesini kendi amaçları için zararlı görüyorlar.

Kazan'daki misyoner kongresiyle ilgili ilk işaretlerin ortaya çıkması ve tartışmadaki ikinci perdenin açılması çok sürmedi. Rus basınında kongre programının yayınlanmasıyla Rusyalı Müslüman matbuatı da harekete geçti. *Vakit* ve *Yulduz* programın Müslümanları ilgilendiren kısımlarını okurlarına duyurdular. Buna göre kongrede gayr-ı Ruslar arasında Hristiyanlığın yayılması, İlminski sistemi ve okullar meselesi; Müslümanlığın intişarı ve kullanılan yöntemler; gayr-ı Rusların Tatarlaşmaları ve bunun Rus hükumeti açısından önemi; Müslüman basınına karşı tedbirler, bu matbuatı takip etmek ve Hristiyanlık aleyhindeki yayınlara cevap vermek için bir dergi tesisi gibi konular görüşülecekti.[24]

---

[22] Episkop Andrey, "İstinnıye Mıysli Missionerov", *Sotrudnik Bratstva Svyatitelya Guriya*, 22-23, 1 Maya 1910, 359-361.
[23] Ali Asgar Kemal, "Misyonirlerniñ Çın Fikirleri", *Yulduz*, 535, 4 May 1910, 1-2.
[24] "Misyonirler Isyezdiniñ Programı", *Vakit*, 617, 15 May 1910, 1; "Misyonirler Isyezdi", *Yulduz*, 552, 15 İyun 1910, 3. Programın tam metni için bkz. "Programma: Voprosov,

Kongrenin programı ilan edildikten sonra Rusya Müslümanlarının matbuatında iki farklı yaklaşım tarzı ortaya çıktı. Hadi Maksudi'nin *Yulduz*'u ve Ahund Ataullah Bayezidov'un çıkardığı *Nur* bunlardan ilkini teşkil ediyordu. Kongrenin Rusya Müslümanları için tehlike arz etmediğini ve Müslüman kamuoyunun bu konuyla meşgul olmaması gerektiğini yazdılar. *Yulduz*'da yazılana göre, misyonerler eskisi kadar destek görmüyorlar ve bu sorunun çözümü için çare arıyorlardı. Zaten Müslümanların hakiki Hristiyan olan misyonerlerden korkması için bir sebep yoktu. Çünkü misyonerler Hristiyanlıkta baskı ve zorlamanın olmadığını bilirlerdi. Ayrıca Osmanlı ülkesinde de çok sayıda misyoner olmasına rağmen Müslümanlığı terk eden kimseye rastlanmıyordu.[25] *Yulduz*, Kazan'da neşrediliyordu. Dolayısıyla onun yaklaşım tarzının şehirdeki Müslümanlar arasındaki genel havayı yansıttığı düşünülebilir. Nitekim gazetede aktarılanlara bakılırsa Kazan Müslümanları kongreyi büyük bir olay olarak görmüyor ve soğuk kanlı bir şekilde takip ediyor gibidirler. *Yulduz*'daki bu güvenin arkasında misyonerlerin eski güçlerini kaybetmiş oldukları fikri ve kanunlara aykırı kararlar alamayacaklarına dair bir inanç yatıyordu.[26] Kazan'daki bu fikirler St. Petersburg'da da yankılandı ve *Nur*'a aktarıldı. Gazete kongreden, alınan kararlardan ve misyonerlerden korkmaya veya çekinmeye gerek olmadığını telkin ederek okurlarına sağduyu aşılamaya çalıştı.[27]

Astrahanlı *İdil*'deki bir yazar da kongrenin, daha doğrusu misyonerlerin Rusya Müslümanları için zararsız olduğu kanaatindedir. Misyonerlerin, yüzyıllar süren uğraşlarının başarısızlığının onları yıl aşırı bir araya gelip çareler aramaya yönelttiğini yazar. Ancak Hristiyanlığın cebren kabul ettirilmesinin imkânsızlığına ve böyle kongrelerin işlevsel olmadığına da inanmaktadır.[28] Benzer bir bakış açısına İstanbul'da bulunan başka bir Rusyalı Müslüman da sahipti. Troyskili Ahmed Taceddin,[29] *Yulduz* ve *Nur*'da ifade edilen fikirleri yansıtmakla birlikte daha alaycı bir üsluba sahipti ve kongrenin toplanma

Podlejaşih Obsujdeniyu na Missionerskom Syezd v Kazani", *O Prosveşenii Privoljskih İnorodtsev Tom I*, Tipo-Litografiya İ. S. Perova, na Yeulak Sob. D., Kazan 1910, 11-14.

[25] "Misyonirler", *Yulduz*, 553, 17 İyun 1910, 1.

[26] "Misyonirler", *Yulduz*, 554, 20 İyun 1910, 1.

[27] "Kazan'da Misyonirler Isyezdi Hususunda", *Nur*, 200, 17 İyul 1910, 2.

[28] Koykofski, "Umumen Misyonirlikke Dair", *İdil*, 268, 29 İyunya 1910, 1-2.

[29] Fikirleri ve bazı çalışmaları için bkz. Ahmet Kanlıdere, *İdil-Ural ve Türkistan'da Fikir Hareketleri: Dinî Islahçılık ve Ceditçilik*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2021, 318-329; Can Şen-Alp Eren Demirkaya, "Troyskili Ahmed Taceddin'in Rusya Türklerinin Tiyatro Faaliyetleri Hakkında Bir Yazısı", *Palimpsest*, III/5, 2018, 139-149.

amacı hakkında Rusya'daki dindaşlarına kıyasla çok daha açık sözlüydü. Ona göre kongre, asırlarca uygulanan ve uğruna milyonlar harcanan misyonerlik politikasının gayr-ı Rusları Hristiyanlaştıramadığı gibi içlerinde düşmanlık duygularının yerleşmesine sebep olduğundan dolayı Rus devletinin misyonerlere bakış açısı değişmiş ve maddi yardımlar kesilmişti. Bu durum misyonerleri harekete geçirerek eski konum ve maddi güçlerini tekrar elde etmek için çalışmaya sevk etmişti. Hâl böyleyken kongrede görüşülen konuların veya alınan kararların da bir önemi kalmıyordu. "Çünkü," diye ekledi Ahmed Taceddin, "hükumet, çılgın misyonerler değildir. Elbette İslamların ahval-i ruhiyelerine muhalif harekette bulunmanın zararını herkesten ziyade takdir eder."[30]

Rusyalı Müslüman matbuatının kongre hakkındaki yayınlarından rahatsız olan Arif Hocayev, Taşkent'te yayınlanan *Türkistan Vilayetinin Gazeti* (1870-1917)'ndeki yazısında Rusyalı Müslüman kamuoyunun tam aksi bir pozisyonda konumlandı. Özellikle *Yulduz*'un yayınlarından şikâyetçiydi. Gazetenin kongre hakkında kaynağı belirsiz haberlere yer verdiğini belirtip daha ileri giderek gazeteyi hedef gösterdi. Ona göre *Yulduz*, bir araya gelip kendi dinleri hakkında fikir alışverişi yapan misyonerler hakkında yalan haberler yayarak Türkistanlıları Rusya'ya düşman etmeye çalışıyordu. *Yulduz* ise cevabında devlet ile misyonerleri ayırt edebilme iktidarında olduklarını belirtip Müslümanların kendi dinlerini misyoner saldırılarına karşı koruma hareketlerinin hükumete itaatsizlik olarak nitelenemeyeceğini yazdı.[31]

Kongrenin sıradan bir olay gibi görülemeyecek kadar önemli olduğunu savunan ikinci yaklaşım tarzı Orenburg'da Fatih Kerimî'nin editörlüğünde yayınlanan *Vakit* ve Bahçesaraylı *Tercüman* tarafından temsil ediliyordu. *Vakit*, daha sonra *Tercüman*'da yeniden yayınlanan tepkisinde kongredeki başlıkların vatandaşlık hukukuna aykırı olduğunu ve Müslümanların dinî ve milli kimliklerine saldırı teşkil ettiğini yazdı. Gazeteye göre misyonerler, yüzyıllarca dinlerini muhafaza etmek uğruna kültürel ve bilimsel ilerlemelerden geri kalan Rusya Müslümanlarının terakki yolundaki adımlarını engellemek istiyorlardı.[32] Tam da bu yüzden *Yulduz*'da soğuk kanlı olmak gerektiği yö-

---

[30] Trosykili Ahmed Taceddin, "Kazan'da İn'ikad Eden Misyonerler Kongresi Münasebetiyle", *Tearüf-i Müslimin*, 9, 22 Temmuz 1326/4 Ağustos 1910, 148-149.

[31] "Misyonirler Isyezdi Hakkında", *Yulduz*, 568, 27 İyul 1910, 1. Bu yazının özeti İstanbul'da *Sırat-ı Müstakim*'e de aktarıldı. bkz. "İslam Aleyhinde Bir Müslüman (!)", *Sırat-ı Müstakim*, 103, 12 Ağustos 1326/25 Ağustos 1910, 437.

[32] "Misyonirler Isyezdiniñ Programı", 1; "Kazan'da Misyonerler Isyezdi", *Tercüman*,

nündeki telkinleri eleştirerek Rusya Müslümanlarının ve matbuatın bu konuya büyük önem vermesi gerektiğini ileri sürdü.[33]

Kongrede yapılan konuşmalar ve alınan kararlar basında yer buldukça Rusyalı Müslüman matbuatının iki konuya yoğunlaştığını söylemek hatalı olmayacaktır. Bunlardan ilki Rus oryantalist ve *Türkistan Vilayetinin Gazeti*'nin redaktörü Nikolay Ostroumov'un[34] dikkat çeken ve misyonerler açısından uyarıcı nitelikteki bilgilendirmeleriydi. Ostroumov'un nazarında Türkistan'da Rusya için en büyük tehlike mektep ve medreselerdi. Hükumetin yeteri kadar dikkat etmediğini düşündüğü bu eğitim kurumları vasıtasıyla Tatar dili ve kültürünün yerli halk arasında yayıldığını ve İslamiyet'in güçlendiğini düşünen Ostroumov, mektep ve medreselerin hükumet denetimine alınması ve İç Rusyalı Müslümanların Türkistan'daki dindaşları üzerindeki etkilerinin kırılması gerektiği kanaatindeydi. Bölgenin ele geçirildiği dönemde mektep ve medreseler tehlikeli görülmediği için uygulanan liberal politikaların terk edilmesini tavsiye ediyor, dinî ve milli bilinci yüksek "Genç Tatarların" eğitimi modernleştirdiklerinden yakınıyordu.[35]

Ostroumov'un asıl önemli gördüğü husus "Rusya Müslümanlığı" mefhumunun siyasi bir hâl alıyor olmasıydı. Bunun Rus devleti için potansiyel tehlikelerine işaret ederek Rusya Müslümanlarının "sadık" bir tebaa olduğu inancının terk edilip onlar arasındaki yeni fikir ve politik yönelimlerin öğrenilmesini tavsiye etti. Rusya Müslümanlarının Pan-İslamist ve Pan-Türkist amaçlardan uzaklaşıp Rusya için faydalı bireylere dönüştürüleceğine inansa da hatalı politikalar uygulanmaya devam ederse "Tatar-Müslüman meselesi"nin Polonya veya Finlandiya sorunu gibi devlet açısından zararlı sonuçları olacağı yönünde bir endişesi vardı.[36]

24, 11 İyun 1910, Ek s. 1. Bir müddet sonra *Tercüman*'da Rusyalı Müslüman matbuatının misyonerler hakkında gereğinden fazla yayın yaptıkları yazıldı. bkz. "Kazan Misyoner İçtimaının Kararı", *Tercüman*, 27, 2 İyul 1910, 3.

[33] "Misyonirler Isyezdi Hakkında", *Vakit*, 635, 29 İyun 1910, 1; "Öteden Birüvden", *Vakit*, 636, 1 İyul 1910, 2.

[34] Aiimamat Kariev, "Çarlık Rusya Şarkiyatçısı Nikolay Petroviç Ostroumov (1846-1930) ve İslam Hukuku Alanındaki Çalışmaları", *Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi*, 4/1, 2020, 154-169.

[35] "Misyonirler Isyezdi", *Yulduz*, 555, 23 İyun 1910, 1; "Misyonirler Isyezdinden: Türkistan Hakkında'", *Yulduz*, 556, 27 İyun 1910, 1-2; "Kazan'da Misyonirler Isyezdi", *Vakit*, 635, 29 İyun 1910, 2-3.

[36] "Misyonirler Isyezdi: 23'üncü İyun'daki Umumi Cıyılış", *Yulduz*, 557, 29 İyun 1910, 1.

Gasprinski, Ostroumov'a sert bir cevap verdi. Bu iki eğitimci birbirini yakından tanıyordu. 1890'ların başında St. Petersburg'da ve Taşkent'te yüz yüze görüşmüş, bir müddet mektuplaşmışlardı. Fakat aynı zamanda rakiplerdi. Türkistan'da *Türkistan Vilayetinin Gazeti* ile *Tercüman* arasında rekabet vardı. Bu durum her iki gazetenin içeriğine de yansıyor, zaman zaman polemiklere sebep oluyordu. Hatta Ostroumov, *Tercüman*'ı bölgede yasaklatmaya dahi çalışmıştı.[37] Gasprinski, bu eski tanıdığın iddialarına karşılık olarak "Eski hamam eski tas" sözüyle misyonerlerin yıllardır aynı tekliflerde bulunduklarını, aynı uyarıları yaptıklarını ve gelişmeyip kendilerini tekrar ettiklerini ifade etti. Türkistan'daki mekteplerin zaten İçişleri Bakanlığı denetiminde olduğunu; İç Rusyalı Müslüman Tatarlar ile Türkistanlılar arasındaki etkileşimden rahatsız olup iki toplum arasına engel koyma teklifini ise "hilebazlık" olarak niteleyerek misyonerlerin görev ve yetkilerini aştıklarını yazdı.[38]

Rusya Müslümanlarının kongre bağlamında önem verdiği ikinci nokta doğrudan matbuatla ilgiliydi. Kongre, Osmanlı ve Arap etkisindeki Rusyalı Müslüman matbuatının Pan-İslamist ve Pan-Türkist emeller peşinde koştuklarını ve bu emellerinin önündeki en büyük engel Rusya olduğu için ona düşman olduklarını savunup hükumetin ciddi tedbirler almasını; gazete ve dergilerin Rusça ve "Müslümanca" olmak üzere iki dilli çıkarılmasını; Kazan'da bütün dünyadaki Müslüman matbuatını takip edip önemli kısımları Ruslara bildirecek bir dergi kurulmasını; Rus Ortodoks mezhebini övecek Rusça-"Müslümanca" bir dergi yayınlanmasını kararlaştırdı.[39] Gasprinski burada da misyonerlerin kendi vazifelerinin haricindeki işlerle meşgul olduklarını belirtip onları hem eleştirdi hem bir nevi uyardı. Çünkü ona göre misyonerlerin aldıkları kararlar dinî değil sosyal ve politik meselelere ilişkindi. Bu yönüyle bakıldığında eğitim ve içişleri bakanlıklarının yetki alanına karışıyorlardı. Ayrıca, dergi ve gazetelerin iki dilli yayınlanmasını gereksiz bulsa da Müslüman matbuatını takip etmek için bir dergi çıkarılmasını olumlu bir adım olarak değerlendirdi. Böylece Ruslar, Müslümanları daha yakından tanırlar ve kendilerine zararlarının dokunmayacağını görmüş olurlardı. Ancak

---

[37] İkili arasındaki ilişkilerin incelendiği bir makale için: Zaynabidin Abdiraşidov, *İsmail Gaspıralı ve Nikolay Ostroumov: Fikirler Mücadelesi*, *Uluslararası İslamla Yenilenme ve Birlik I: İsmail Bey Gaspıralı Kongresi 2012*, İBB Kültür ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı Kültür Müdürlüğü, İstanbul 2013, 67-73.

[38] "Kazan Misyoner İçtimaının Kararı", *Tercüman*, 27, 2 İyul 1910, 3; "Misyonerler İçtimaı", *Tercüman*, 28, 9 İyul 1910, 1-2.

[39] "Misyonirler Kararından", *Yulduz*, 557, 29 İyun 1910, 1; "Kazan'da Misyonirler Isyezdi", *Vakit*, 635, 29 İyun 1910, 2-3.

Gasprinski böyle bir yayının misyonerler tarafından değil oryantalistler eliyle çıkarılmasını tavsiye ediyordu.[40]

Troyskili Ahmed Taceddin, misyonerlerin matbuat hakkındaki kararlarını bütün Rusya matbuatı için tehlikeli bulduğunu ifade etti. Ona göre misyonerler, terakkiperver Ruslar ile Rusya Müslümanlarının ortak düşmanıydı. Misyonerler, Rusyalı Müslüman matbuatını kontrol altına aldıktan sonra bütün Rusya matbuatı üzerinde söz sahibi olmak isteyeceklerdi. Bu yüzden ilerici Rus matbuatının misyonerlerin gerçek fikirlerini ve "bütün alem-i medeniyetin damarını kurutmak için kurulmuş bir cemiyet-i fesadiye olduğunu" anlamaları gerektiğini tavsiye etti.[41] Nitekim, *Nur*'un aktardığına göre, liberalizm karşıtı fikirleriyle bilinen *Novoye Vremya* (1868-1917) dahi kongrenin misyonerlerin yetki ve iktidarlarının üstünde kararlar aldığını ve bunların Rus Ortodoks kilisesinin zor bir durumda olduğuna kanıt teşkil ettiğini yazacaktı.[42]

1910 Kazan Misyoner Kongresi'nin gündem maddeleri ve alınan kararları Rusyalı Müslüman matbuatının farklı ağırlık merkezlerinde farklı yaklaşım tarzları ortaya çıkarsa ve yapılan değerlendirmelerde çeşitli nüans farklılıkları olsa da Kazan, Orenburg ve Bahçesaray'daki üç büyük gazetenin hemfikir olduğu bir konu vardı. Bu tartışma bağlamında ilk olarak *Tercüman*'da dile getirildiğine göre, misyonerlerin faaliyetleri aslında Müslümanlar için faydalıydı. Gasprinski, İlminski ve takipçilerinin faaliyetleri sayesinde halkın uyanıp mektepler ve milli edebiyata sahip çıktıklarına inanıyor, Kazan kongresinin de benzer bir etkiye sebep olup "Genç Tatarlar"ı Rusya Müslümanları için fayda getirecek işlere sevk edeceğini umuyordu.[43] Aynı günlerde *Yulduz* da benzer bir görüşü dile getirerek Müslümanların kendi alanlarını işgal etmedikleri müddetçe misyonerlere düşmanlık beslemedikleri belirtti. Ancak, aksi bir durumda Müslümanların tepkisel yaklaşıp kendi dinlerine daha fazla ilgi göstereceklerini ileri sürdü.[44] *Vakit* ise misyonerler sayesinde Müslümanlarda din sevgisinin arttığı ve böylece onların tesir edemeyecekleri kadar mukavemet kazandıkları kanaatindeydi.[45]

---

[40] "Kazan Misyoner İçtimaının Kararı", 3. Ayrıca bkz. Gökgöz, *Inorodçeskoe Obozrenie*'nin Müslüman matbuatını takip için çıkarılan dergi olabileceği yorumunu yapmaktadır. bkz. "Misyoner Kaleminden Kazan-Tatar Matbuatı: *Inorodçeskoe Obozrenie* (1912-1915)", 47.

[41] Troyskili Ahmed Taceddin, "a.g.m.", 150.

[42] "Kazan'da Bolgan Misyonirler Isyezdine Tenkid", *Nur*, 203, 13 Avgust 1910, 2.

[43] "Kazan Misyonerler İçtimaının Kararı", 3.

[44] "Misyonirler", *Yulduz*, 559, 4 İyul 1910, 1.

[45] "Sinodda Misyonirlik Meselesi", *Vakit*, 643, 17 İyul 1910, 1.

Misyonerlik faaliyetlerinin Rusya Müslümanları için olumlu bir sonuç doğurduğu yönündeki bu yüzeysel ifadeler Orenburg'da çıkan *Şura*'da daha derinlemesine bir tartışmaya kapı araladı. Aslında buradaki polemiğin de kaynağı Kazan'daki misyoner kongresiydi. Mesela dergide kongrenin kararlarının okurlara kısaca aktarıldığını görmek mümkündü.[46] Veya imzasız olduğu için derginin editörü Rızaeddin Fahreddin'e ait olduğu varsayılabilecek bir yazıda misyonerlerin Müslümanları kendi amaçları için bir engel olarak görmelerinin anlamsız olduğu dile getirildi. Çünkü Rusya Müslümanları iktisadi ve kültürel açıdan mağlup bir pozisyondalardı ve misyonerler için engel teşkil etmiyorlardı. Rızaeddin Fahreddin, misyonerlerin Müslümanlar arasında başarısız olmalarını İslamiyet'in manevi kuvvetine bağlıyor ve meşhur Pan-İslamist din alimi Cemaleddin Afgani'ye referansla İslam dünyasının perişan bir halde olsa da parlak bir geleceğe sahip olduğunu yazıyordu.[47]

Ancak tarihçi ve eğitimci Hadi Atlasi (1876-1938) misyonerlik meselesini daha pratik bir yönden ele alıyor, Rusya'daki misyonerleri kendi amaçları açısından başarısız bulsa da "uyuyan gafil Tatarları" uyandırmak noktasında başarılı olduklarını düşünüyordu. Hatta öyle ki Rusya Müslümanlarına milliyet hissi ve din gayreti vermek hususunda İlminski'nin Müslümanlar ve onların kültürel ve dinî faaliyetleri hakkında muhafazakâr politikacı Konstantin Petroviç Pobedonostsev (1827-1907)'e yazdığı mektuplarını[48] imam Rabbani'nin mektubatından; misyoner İvan Vostorgov (1864-1918)'un dergisi *Vernost* (1909-1917)'u muhafazakâr Müslüman ulemanın yayın organı *Din ve Maişet* (1906-1918) dergisinden üstün tutuyordu. Ona göre misyonerlerin varlığı Müslümanlar arasında milliyet fikrinin yayılması, ittifak ve ittihadın sağlanması için gerekliydi. Müslümanlara verdikleri zararlar yanında kazandırdıkları metanet ve gayret çok daha önemliydi.[49]

Bir ay sonra derginin yazarlarından Nasreddin el-Hocaşi misyonerlerin Müslümanlar için gerçekten faydalı olup olmadığını sorguladı. Atlasi'nin

[46] "Misyonirler Cemiyetleri III: Münazara", *Şura*, 16, 15 Avgust 1910, 493-496.
[47] "Misyonirler Cemiyeti II: 'Kazan' Meclisi", *Şura*, 15, 1 Avgust 1910, 463-467. Afgani ve Fahreddin arasındaki ilişkinin incelendiği bir çalışma için bkz. Michael Kemper, "From Regional Islamic Reform to Global Anti-colonialism? Jamaladdin al-Afghani and Russia's Muslims", *Journal of Central Asian History*, 3, 2024, 296-326.
[48] *Pisma Nikolaya İvanoviça İlminskogo k Ober-Prokuroru Sbyateyşego Sinoda Konstandinu Petroviçu Pobedonostsevu*, Tipo-Litografiya İmperatorskago Universiteta, Kazan 1895, 414 s.
[49] Hadi Atlasof, "Misyonirler Cemiyetleri IV: Biz hem Misyonirler", *Şura*, 17, 1 Sentabr 1910, 527-529.

görüşlerine katılmıyordu. İlminski'nin faaliyet yıllarında Rusya Müslümanlarının milliyet hissinden haberdar olmadıklarını, bu fikrin matbuat yoluyla yayıldığını belirtti. Misyonerlerin Rusya Müslümanlarının muhafazakârlık reflekslerini tetikleyip bunun sonucunda bütün Batı medeniyetine ve usul-i cedid gibi faydalı uygulamalara bile karşı çıkar bir hale geldiklerinden şikâyet etti.[50] Rızaeddin Fahreddin, Ceditçilerde sıklıkla görülen ciddi bir toplumsal eleştiriyle tartışmaya dahil oldu. O da Hadi Atlasi'nin fikirlerine katılmıyordu çünkü misyonerlere tepki olarak milliyet fikri yahut metanet gibi hasletler geliştirebilmek için Rusya Müslümanlarının belirli bir şuur seviyesinde bulunmaları gerektiği kanaatindeydi. Oysa Rusya Müslümanlarında ne şuur, ne de ittihat ve ittifak emareleri vardı. Bilakis jurnalcilik, fuhuş, israf, yalancı şahitlik, hırsızlık ve dedikodu Rusyalı Müslüman yaşayışını kaplamış durumdaydı. Üstelik matbuat da bir kamuoyu oluşturma becerisine sahip değildi.[51] Atlasi ise fikirlerinde ısrarcıydı. Karşı fikirlere rağmen misyoner "zehri" ile Müslümanların canlandığını iddia ediyordu.[52]

Kazan'da gerçekleşen misyoner kongresinin sonucunda Rusya Müslümanlarının hayatını veya matbuatı doğrudan etkileyen bir gelişme yaşanmadı. Peki bu kongre ile Rusya Müslümanlarının yenilikçi kanadının ona karşı tepkisi bize ne göstermektedir? Bir defa misyonerlerin de Müslüman aydınların da muhatabının tam aksinde bulunan dinsel veya politik gruplarla işbirliği arayışında olduğu söylenebilir. Müslümanlar, Rus politik yelpazesinin liberal kanadıyla misyonerlere karşı; misyonerler ise muhafazakâr ulema[53] ile

---

[50] Molla Nasreddin el-Hocaşi, "Misyonirler Cemiyetleri V: Milliyet Hissi, Misyonirler Faidesi", *Şura*, 19, 1 Oktabr 1910, 607-608.

[51] "Misyonirler Cemiyetleri VI", *Şura*, 21, 1 Noyabr 1910, 652-654.

[52] Hadi Atlasof, "Misyonirler Cemiyetleri VII: Misyonirlerni Maktavım", *Şura*, 22, 15 Noyabr 1910, 676-678.

[53] Buradaki "muhafazakâr ulema" ifadesi, literatürde "Kadimciler" olarak nitelenen zümreye işaret etmektedir. "Ceditçi"-"Kadimci" adlandırmaları hakkında bazı tartışmalar için bkz. Stephane A. Dudoignon, "Qadîmiya as a Historiographical Category: The Question of Social and Ideological Cleavages between 'Reformists' nnd 'Traditionalists' Among the Muslim of Russia and Central Asia, in the Early 20th Century", *Türkistan'da Yenilik Hareketleri ve İhtilaller*, Timur Kocaoğlu (haz.), SOTA, Haarlem 2001, 159-178; Ahmet Kanlıdere, "Islahçı ve Cedidçi Tanımlamaları Üzerine Bazı Düşünceler", *İsmail Bey Gaspıralı İçin*, (Editörler: Hakan Kırımlı vd.), Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği, Ankara 2004, 255-262; Alper Alp, *Kazan Tatarları'nın Siyasî Konum ve Yönelişleri (1905-1916)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2010, 146-149. Bir Rus misyonerinin Kadimciler ve Ceditçiler hakkındaki görüşleri için bkz. Emre Özsoy, "Sergey Afanaseviç Bagin: Bir Rus Misyonerinin Gözünden İdil-Ural Tatar Matbuatı (1909)", *Çankırı Karatekin Üniversitesi II. Uluslararası Türkiyat*

birlikte yenilikçilere karşı birlikte hareket edebilme potansiyelinin farkındaydı. Çünkü misyonerler ile muhafazakâr Müslümanlar din; reformist Ruslar ile yenilikçi Müslümanlar ise terakki ortak paydasında buluşabiliyorlardı. Ayrıca tarafların eski alışkanlıklarının devam ettiği çıkarımı da yapılabilir. Geçmişin travmatik hatıralarının etkisindeki Müslümanlar, misyonerlerin eski kudretli günlerine yeniden kavuşacakları korkusu içindedir. Müslümanların kültürel, politik ve ekonomik gelişmesinden kaygı duyan misyonerler ise, İslamiyet'i ciddi bir tehdit olarak görmeye devam etmektedirler.

Rusya'daki misyonerlik kongresi, İslam'ın kamusal ve kurumsal düzeyde nasıl tehdit olarak kodlandığını göstermektedir. Bu tür ideolojik çerçeveler, toplumsal algıyı şekillendirdiği kadar bireylerin dini tercihlerini de etkiler. Kongrede tartışılan başlıklar ve alınan kararlar İslam'ın kamusal söylemde "öteki"leştirilme biçimlerini ve nasıl ideolojik bir tehdit olarak konumlandırıldığını ortaya koymaktadır. Öte yandan Müslüman matbuatı, ciddi bir tehdit olarak algıladığı kongreye reaksiyon göstermekte gecikmemiştir. Tepkiyi takip eden iç polemik ise Rusyalı Müslüman kamuoyundaki fikir ayrılıklarına olduğu kadar çok sesliliğe de işaret eder. Aşağıdaki kısım hem Rusyalı Müslüman kamuoyunun misyonerlere karşı tepkisinin bir başka türünü hem de matbuatın çok sesliliğinin başka bir örneğini temsil etmekte ve kendi içinde birkaç amaç barındırmaktadır.

2. Din Değiştirme ve "Hicab" Bağlamında Bir Tartışma

Tercüman'a ek olarak okurlara gönderilen kadın dergisi *Alem-i Nisvan*'ın 9 Temmuz 1910 tarihli nüshasında Rusçadan tercüme edildiği not edilmiş olan bir mektup yayımlandı. 3 Temmuz'da Yalta'dan gönderildiği belirtilen mektupta "Barones Rozen" imzası bulunuyordu. Mektupta yazılanlara bakılırsa bu kadın eğitimli, birkaç dil bilen, otuz yaşında, zengin bir Alman kadınıdır. Felsefî ve dinî meselelere meraklı, İslam dini hakkında da bir hayli bilgi sahibidir. İslamiyet'e dair edindiği bilgiler onu bu dine yaklaştırmıştır. Ancak hicab konusu onu İslamiyet'i resmen kabulden alıkoymakta, tereddütte bırakmaktadır. 30 yaşına kadar yüzü açık bir şekilde dünyanın birçok yerine seyahat etmiş, büyük bir fabrikadaki hissesini yönetmiş ve bu sırada iffet ve ahlakını muhafaza etmiştir. İslamiyet'i kabul etmesiyle birlikte yüzünü kapatmaya ve ekonomik işlerini bir başkasına devretmeye mecbur bırakılaca-

Kongresi Bildiri Tam Metin Kitabı, Çankırı Karatekin Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü, Çankırı 2023, 217-228.

ğından; özgürlüğünün azalıp haklarının elinden alınacağından endişe duymakta ve bu durumu aklen ve vicdanen kabul edememektedir. Namaz, hac, oruç ve zekat gibi İslamiyet'in diğer bütün gerekliliklerini yerine getirmeye hazır ve muktedir olduğu halde "bir arşınlık kise parçası yaşmaktan ötürü" Müslümanların arasına kabul edilmeyeceğinden endişe etmektedir.[54] Mektubun sonunda Gasprinski'nin bir notu bulunmaktadır. Bu önemli soruya cevap vermek için yeterli donanıma sahip olmadığını ancak din adamlarının müzakere edip ortak bir sonuca ulaşabileceklerini yazar. Hiçbir fikir belirtmemesinin sebebi konunun din adamları arasında çözülmesi gerektiğine olan inancından ileri gelmektedir. Ulemayı tartışmaya davet etmekte, üstelik yalnızca Rusyalı Müslüman din adamlarına değil, Osmanlı, Mısır ve İran ulemasına da seslenmektedir.[55]

Mektup, Gasprinski'nin kaleminde çıkmışa benzemektedir. Hatta "Rozen" ismini de Rus şarkiyatçılığının kurucu babalarından oryantalist ve Arap edebiyatı uzmanı Baron Viktor Romanoviç Rosen (1849-1908) isminden ilham almış gibidir.[56] Bu yönüyle yarattığı karakter ile İslam arasındaki ilişki doğru bir temele oturmaktadır. Mektubun iki önemli yanının bulunduğu iddia edilebilir. Bunlardan ilki, bir önceki adımı misyoner kongresiyle atılan Rusya Müslümanlarının matbuat aracılığıyla misyonerlerle gerçekleştirdiği hesaplaşmanın sonraki adımını teşkil etmesidir. Gasprinski, tam da misyoner kongresiyle ilgili yoğun bir gündemin ortasına kendi içinde iki amaca hizmet ettiği söylenebilecek başka bir tartışma konusu bıraktı. Buradaki her iki amacı da Rusya'da İslamiyet ve Müslüman matbuatı hakkında misyoner kongresinde alınan kararlar ve tartışılan konularla ilişkiliydi. Müslüman matbuatının misyonerlere karşı tepkisini ortaya koymanın yanında etki gücünü de göstermek istedi. Ayrıca zengin bir Alman kadın karakteri yaratarak dinî arayış içindeki bu kadın ve benzer profildeki başkaları için İslamiyet'in güçlü bir alternatif olduğunu da iddia etmiş oluyordu. Bu da İslamiyet'in imparatorluğun yal-

[54] Barones Rozen, "Barones fon Rozen Mektubu", *Alem-i Nisvan*, *Tercüman*'a ek, 28, 9 İyul 1910, 1-2.
[55] "a.g.m.", 1-2.
[56] Hayatı ve kariyeri hakkında bkz: N. İ. Veselovskiy, *Baron Viktor Romanovi. Rozen: Nekrolog*, Senatskaya Tipografiya, Peterburg 1908; V. V. Barthold, "V. R. Rozen ve Rus Şarkiyatçılığı", Cengiz Buyar (çev.) *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Özel Sayı, 2004, 11-15; Vera Tolz, "Europan, National, and (Anti-) Imperial: The Formation of Academic Oriental Studies in Late Tsarist and Early Soviet Russia", *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, 9/1, Winter 2008, 53-81. Bu noktaya Prof. Dr. Michael Kemper dikkatimi çekti. Kendisine teşekkür ederim.

nızca belirli kesimlerindeki eğitimsiz halk kitleleri için değil modern eğitim almış insanları da cezbedebileceğini ortaya koymuş oluyordu.

İkinci olarak Gasprinski, yarattığı karakterin içine bir kuşku ekleyerek potansiyel reaksiyonları doğru ve Rusyalı Müslüman kamuoyu için kendi içinde faydalı bir yola kanalize etmeye çalıştı. Gasprinski, bir kadının sesini taklit edip birkaç paragrafta 1880'lerin başından beri Müslüman kadınların yaşayışlarına dair gözlemlerini ve türlü sorunları hakkında savunduklarını özetlemiş oldu. Ayrıca kadınlara dair dinî, sosyolojik ve ekonomik yönleri bulunan bir konuyu onlara hitap eden bir dergide ele almak ve dönemin şartları içinde tek çözüm makamı olan din adamlarının matbuat aracılığıyla fikir alışverişinde bulunup tartışmalarına fırsat tanımakla iki işi birden yerine getirmiş oluyordu. Ancak Gasprinski, mesela kadınların yüzlerini örtmeleri hakkında bir anket düzenlemek veya bolca gözlem, tespit ve tavsiye içeren teorik bir makale yazmak yerine mükemmel bir kurgu yoluyla Müslüman din adamlarını bir tercih yapmak zorunda da bırakmış oluyordu.

Çünkü Kafkasyalı, Mısırlı ve Orta Asyalı bir Müslüman kadın mevcut durumunun içine doğmuştur. Soyağacındaki kadınların birçoğuyla aynı yaşam tarzına sahip; aşağı yukarı aynı bilgi/bilgisizlik seviyesindedir. Çevresindeki hemcinslerinin çoğunluğuyla birçok bakımdan aynıdır ve bu büyük oranda kanıksanmıştır. Ancak "Barones Rozen" karakteri ise tamamen yeni bir oyuncudur ve Müslüman kadın profilinin neredeyse tamamen zıddıdır. İslamiyet'in ve Müslüman toplumun bir kadına tanımladığı görev ve sorumluluklardan azade bir şekilde yetişmiştir. Tam da Ceditçi söylemin arzuladığı eğitimli, modern, sosyal ve ekonomik özgürlüğe sahip kadın görünümündedir. Şimdi yeni bir yola girmek istemekte ancak "çok küçük" bir konuda tereddüt etmektedir. Gasprinski'nin yarattığı ikilem/açmaz Müslüman din adamlarını İslamiyet'e yeni bir fert kazandırmak veya bir kapıyı tamamen kapatmak gibi iki seçenekten birini tercihe zorladı. Bu zorunluluktan üretilmesi umulan sonuç yenilik taraftarlarını, Müslüman kadınları ve "Barones Rozen" ismiyle temsil edilen Müslüman adayı kadınları memnun edecek cinsten olmalıydı. İşte yaklaşık bir seneye yayılan ve Rusya, Osmanlı ve Mısır'da yankılanan tesettür tartışması bu sancının yansımasıdır.

"Barones Rozen"in mektubuna ilk tepki hilafetin başkentinden gelir ve İstanbul'dan kuşkucu bir ses yükselir. II. Meşrutiyet döneminin İslamcı dergilerinden *Sırat-ı Müstakim*[57] Gasprinski'ye hitaben bir açık mektup yayınlar.

[57] 1908-12 arasında bu isimle neşredilen dergi *Sebilürreşad* adını almış ve 1966 yılına

Dergi idaresi konu hakkında uzun izahata girişmeden Mısırlı fikir adamı Ferid Vecdî (1878-1954)'nin hicabı savunan bir kitabını[58] tavsiye etmekle yetinirler. Ancak daha da önemlisi *Sırat-ı Müstakim*'in mektubun sahte olduğunu tespit etmesi ve bununla yetinmeyip Gasprinski'nin bir nevi kandırıldığına inanmasıdır. Baştan aşağı Gasprinski tarafından inşa edilen bir metindeki dil, üslup ve fikirlerin "Barones Rozen perdesi altında gizlenen" tesettür karşıtı bir misyoner tarafından yazıldığı fikrindedirler.[59]

Gasprinski, *Sırat-ı Müstakim*'in "misyoner" iddiasına katılmadığını belirtip "Biz", der, "böyle zannetmiyoruz fakat nazar-ı dürbinane ile böyle olduğunu görmüş, duymuş olsak bile kaçamak yolu tutulamaz, cevap vermeliyiz." Onun gözünde tartışma ait olduğu mecradan ayrılmamalıydı. *Sırat-ı Müstakim*'in tavsiye ettiği kitabı ve bir başka Mısırlı fikir adamı Kasım Emin'in hicab aleyhtarı bir kitabını[60] kendisinin Barones Rozen'e zaten çoktan verdiğini de ekledi. Gasprinski'nin cevabından bir kısım özellikle dikkat çekicidir çünkü buradaki ifadelerden anlaşıldığına göre Barones Rozen'in gerçek biri olup olmamasının hiçbir önemi yoktur ve bu isim bir simgeye dönüşmüştür. Verilecek cevap, onun şahsında daha geniş bir kitleye hitap etmelidir. Şöyle diyor Gasprinski: "[…] Barones'in kuzgadığı [hareketlendirdiği] mesele pek mühimdir: Dinîdir, ahlakidir, içtimaidir, iktisadidir. Velhasıl hayat meselesidir. Sual eden yalnız Barones Rozen değildir: İngiltere'de Şeyh William[61] ve Amerika'da diğer birinin irşadatıyla birçok leydi, mis ve misis yani yüzlerce açık İngiliz hanımları İslam ile müşerref olduklarını dava ediyorlar; şimdi biz bunlara Şirvan'dan birer peçe aldırmadıkça Müslime değilsiz mi diyeceğiz ya

---

kadar çeşitli periyodlarda yayınını sürdürmüştür. bkz. Adem Efe, "Sebîlürreşâd", *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (*DİA),* XXXVI, 251-253. Online erişim: https://islamansiklopedisi.org.tr/sebilurresad.

[58] Ferid Vecdi, *Müslüman Kadını*, çev. Mehmet Akif, Ahmet Seki Bey Matbaası, İstanbul 1325, 165 sayfa.

[59] "Kırım'da *Tercüman* Naşiri İsmail Bey Gasprinski'ye", *Sırat-ı Müstakim*, IV/101, 11 Ağustos 1910, 400.

[60] Kasım Emin hakkında bkz. Fethî en-Neklâvî, "Kâsım Emîn" *DİA*, XXIV, 541-542. Kadın meselesi hakkındaki iki kitabı da Tatarcaya tercüme edilip Kazan'da basılmıştır: Kasım Bek Emin, *el-Mer'etü'l-cedide yahud Yaña Kadın*, mütercimi Zakir el-Kadirî, Urnek, Kazan 1908, 108 sayfa; Kasım Bek Emin, *Tahrîrü'l-mer'e yahud Kadınlarnı Esaretten Azad İtüv*, mütercimi Zakir el-Kadirî, Urnek, Kazan 1909, 112 sayfa.

[61] William Henry Quilliam/Abdullah Quilliam (1856-1932). Muhammed Recai Çiftçi, "Abdullah Quilliam", *DİA*, Ek I, 11-13 (https://islamansiklopedisi.org.tr/abdullah-quilliam).

ki tebrik ederiz; Cenab-ı Hak daha ziyade inayet buyursun mu diyeceğiz?"[62] Buradan anlıyoruz ki eğer Barones Rozen'in mektubu gerçekse, Gasprinski bunu çok iyi analiz etmiştir; gerçek değil ise çok iyi kurgulamıştır. Çünkü gerçekten de mektuptaki sorun ve endişelerin dinî, ahlakî, sosyal ve ekonomik temelleri bulunmaktadır.

Çok geçmeden başka süreli yayınlarda da yankı bulan mektup, İstanbul'daki Batıcı yayın organı *İçtihad* (1904-1932)'da görüldü.[63] Ardından *Sırat-ı Müstakim*'e yazan bir kadın, hemcinslerinin "iffet ve şeref"lerinin korunması için erkeklere seslendi. Çünkü İstanbul kadınlarının tesettürün gereklerini yerine getirmediklerini, yüzlerini tam olarak örtmediklerini, dirseklerine kadar kollarının açık olduğunu gözlemliyordu.[64] Eylül ayında ise *Alem-i Nisvan*'da iki görüş yayınlandı. İlki Ufa'da imamlık yapan Muhammed Sabir'den geldi. Mektubun bir "latife" ve cevabının da "latifeye karşı mukabele" olduğunu söylese de fikirlerini kısa ve açık bir biçimde kaleme aldı. Kırgız-Kazak kadınlarını örnek gösteriyordu. Yüzlerini örtmediklerini, hatta bazı durumlarda başlarını da kapatmadıklarını, buna rağmen hiç kimsenin onları İslam dairesinden çıkarmadığını yazdı. Ona göre İslam'da esas olan samimi bir inanç ve ibadetlerin yerine getirilmesiydi. Şu sözler onun yazısının en kısa özeti olarak gösterilebilir: […] bir arşın kisayeden ötürü ne din reddolunur ne de din bozulur."[65] Aynı sayıda Kafkasya müftüsü Hüseyin Efendi Gaibov (1830-1917)'un da bir mektubu verildi. Gaibov'un fetva makamında bulunuyor olması fikirlerini bir kat daha önemli kılıyordu. İslam'ın dört büyük fıkhî mezhep imamının sözlerine ve tefsirlere başvurmuş ve şu sonuca varmıştı: "[…] nisvanın yüzleri ve elleri ayakları açık olmaları caizdir."[66]

Barones Rozen imzalı mektup *Alem-i Nisvan*'da yayınlandıktan sonra Rusya'daki diğer bazı Müslüman gazeteleri mektubu ve Gasprinski'nin açıklamasını *Alem-i Nisvan*'dan kopyalayarak okurlarını bilgilendirdiler. Konuyu sayfalarına taşıyan ilk gazete *İdil* (1907-1914) oldu. Editör, mesturiyet meselesinin ulema arasında uzun yıllardır tartışılageldiğini ve bir sonuca varılama-

[62] İsmail Gasprinski, "İstanbul'da *Sırat-ı Müstakim* Naşiri Huzur-ı Âlilerine", 1606 (38, 17 Sentabr 1910, 1.
[63] "Barones fon Rozen'in Mektubu", *İçtihad*, 29, 15 Ağustos 1911, 812-813.
[64] Hatice, "Sırat-ı Müstakim Ceride-i İslamiyesine", *Sırat-ı Müstakim*, 105, 8 Eylül 1910, 12-13.
[65] İmam Muhammed Sabir el-Hüsnü, "Ufa'dan Mektup", *Alem-i Nisvan*, *Tercüman*'a ek, 36, 3 Sentabr 1910, 1.
[66] Müftü Hüseyin Efendi Gaibov, "İkinci Mektup", *Alem-i Nisvan*, *Tercüman*'a ek, 36, 3 Sentabr 1910, 1-2.

dığını yazıp Usul-i Cedid karşıtı ulemanın tesettür konusunda da beklendik bir cevap vereceğini söyleyerek "kadimci" diye nitelenen ulemayı eleştirdi. Oysa, yazarın iddiasına göre, hadis ve siyer kitaplarında başka dinlerden İslamiyet'e ihtida edenlere kolaylık tanınmasıyla ilgili maddeler bulunuyordu. *İdil*'deki bu değerlendirme kadı Rızaeddin Fahreddin (1859-1936) ve St. Petersburg ahundu Ataullah Bayezidov (1846-1911) gibi Ceditçi çember içindeki din adamlarından görüş beklendiği imasıyla son buldu.[67]

Hadi Maksudi'nin (1868-1941) Kazan'da yayınladığı gazetesi *Yulduz* (1906-1918)'ın aynı günlerde çıkan bir nüshasında mektup ile Gasprinski'nin notu okurlara aynen aktarıldı.[68] Maksudi, fikir belirtmekten kaçınıyor veya en azından fikir beyan eden ilk kişi olmamak için bekliyor gibiydi. Benzer şekilde Bakü'lü *Sada* (1909-1911) da mektubu ve *Sırat-ı Müstakim*'deki "Hatice" imzalı yazı ile *Alem-i Nisvan*'da Muhammed Sabir ve müftü Gaibov'un görüşlerini vererek okurlarını gelişmelerden haberdar ediyordu.[69] Yerel gazetelerin konuyu ele almaların en önemli faydası *Tercüman*'ın sınırlarını aşarak onun ulaşamadığı noktalara kadar varabilmeleriydi. Böylece İdil-Ural veya Kafkasya'daki ulema tartışmadan haberdar olabiliyor ve özgürce fikir beyan edebiliyorlardı.

Nitekim bazı isimlerin görüşleri matbuatta yer bulduktan sonra *Yulduz* fikrini söylemeyi tercih etti. Muhammed Sabir ve Gaibov'un yazdıklarının doğru ve yerinde olduğunu vurguladı ve İstanbul ulemasını açık bir cevap vermekten kaçınıp "Barones Rozen"in gerçek biri olmadığını ileri sürerek meseleyi çarpıtmakla suçladı. Oysa gazetenin editörü için "Barones Rozen" isimli bir kadının gerçekten var olup olmamasının bir önemi yoktu. Mektupta sorulan soruya "Barones Rozen" değil milyonlarca Müslüman kadın cevap bekliyordu. Ulema, şeriata dayanıp korkmadan ve çekinmeden net bir cevap vermeliydi.[70] *Sada*'da ise Mirza İbrahim Ahundov, müftü Gaibov'un fikirlerinden hoşnut değildi ve meseleyi bir medeniyet ve terakki tartışması vadisine çekmeye gayret ediyor gibiydi. Bunu, milletin yükselme ve ilerlemesinin kadınların tesettürü terk etmeleriyle sağlanamayacağını belirterek ileri

[67] "Barones fon Rozen Hanım", *İdil*, 273, 16 İyul 1910, 2. Her iki isminde bu tartışmaya dahil olmaması dikkat çekmektedir.
[68] "Barones fon Rozen Mektubu", *Yulduz*, 565, 18 İyul 1910, 2.
[69] "Hicab Meselesi", *Sada*, 175, 9 Sentyabrya 1910, 3.
[70] "Barones fon Rozen Mektubu yahud Hicab Meselesi Hakkında", *Yulduz*, 586, 14 Sintabr 1910, 2; "Hicab Meselesi", *Yulduz*, 588, 19 Sintabr 1910, 1-2.

sürdü.[71] Gaibov'un cevabı bir ay sonra neşredilecekti. Kısa bir açıklamanın ardına fıkıh ve tefsir kitaplarından topladığı kanıtları[72] ekledi. Amacı yıllardır tartışılan bu meselenin kökünden çözülmesi ve Batılıların İslam aleminin geri kalmasının sebebi olarak şeriatı göstermelerinin önüne geçmekti.[73]

Müftü Gaibov önemli bir makamda bulunuyor olsa da yazdıklarına tepkiler sürüyordu. Şamahı halkı arasında müftünün "namahreme bakmak" yönünde cevaz verdiği dedikoduları yayılıyordu. Şehir müderrislerinden biri müftünün yazdıklarını bu merkezden ele alıp evlenecek kişilerin birbirlerini tanımak maksadıyla görüşmeleri gibi haller haricinde namahreme bakmanın haram olduğunu yazarak Gaibov'un da bu yönde bir fetva vermediğini belirtti. Ancak o da Ahundov gibi konuyu bir medeniyet tartışması olarak görüyordu. Yazara göre, *Molla Nasreddin* gibi gazete ve dergiler "kadınlara özgürlük" nidalarıyla onların Avrupalı hemcinsleri gibi elleri, yüzleri ve hatta göğüs bölgeleri açık bir şekilde balolara, tiyatrolara gidip erkeklerle konuşabilmelerini arzuluyorlardı. Avrupalıların tesettürü Müslümanların geri kalmasına bir sebep olarak göstermelerinin hiçbir önemi yoktu yazar için çünkü Müslümanlar Avrupa kanunlarına göre değil "kavanin-i Muhammediye'ye göre yaşarlardı.[74]

Müftü Gaibov, bu eleştiriyi de cevapsız bırakmayarak madde madde analiz etti.[75] Ayet, hadis ve tefsirlerden uzun alıntılarla desteklediği cevabında muarızının kendisini pek de anlamadığı iddiasını ileri sürdü. Abdülhalik Efendi'nin, aslında müftü namahreme bakmaya cevaz vermedi iddiasını ya-

---

[71] Mirza İbrahim Ahundov, "Hicab Meselesine Cevap", *Sada*, 182, 21 Sentyabrya 1910, 3.

[72] Aslında bunları *Tercüman*'a da göndermişti ancak Gasprinski gazetede yer olmadığını ileri sürerek *Alem-i Nisvan*'da neşretmedi. Gaibov'un mektubunun sonuna şu notu bıraktı: "Müftü hazretlerinin kütüb-i diniyeden naklettikleri deliller bir kitapçe olacak kadardır." bkz. Müftü Hüseyin Efendi Gaibov, "İkinci Mektup", 2.

[73] Zakafkaz Müftüsü Hüseyin Efendi Gaibov, "Setr-i Avret Hususunda", *Sada*, 208, 22 Oktyabrya 1910, 2-3.

[74] Abdülhalik Efendi İbrahim Halil Efendioğlu, "Setr-i Avret Meselesinin Hakikati", *Sada*, 222, 8 Noyabr 1910, 3; Abdülhalik Efendi İbrahim Halil Efendioğlu, "Setr-i Avret Meselesinin Hakikati", *Sada*, 223, 9 Noyabr 1910, 3. Yazar, makalesinin Gasprinski'nin de dikkatini çekip *Tercüman*'da yayınlanmasını ummaktadır. Nitekim Gasprinski, ilgili yazının bir kısmına *Alem-i Nisvan*'da yer vermiştir. bkz. "Tesettür Meselesi", *Alem-i Nisvan*, *Tercüman*'a ek, 3, 14 Yanvar 1911, 1.

[75] Dört sayıya yayılan cevap için bkz. Zakafkaz Müftüsü Hüseyin Efendi Gaibov, "Felyeton", *Sada*, 10, 12 Yanvarya 1911, 2-3; Zakafkaz Müftüsü Hüseyin Efendi Gaibov, "Felyeton", *Sada*, 11, 13 Yanvarya 1911, 2-3; Zakafkaz Müftüsü Hüseyin Efendi Gaibov, "Felyeton", *Sada*, 12, 14 Yanvarya 1911, 3-4; Zakafkaz Müftüsü Hüseyin Efendi Gaibov, "Felyeton", *Sada*, 13, 16 Yanvarya 1911, 3-4.

lanlayıp daha önce yazdıklarını açıklamak zorunda kaldı. Kadınların elleri ve yüzlerinin açık olmasında bir sakınca yoksa onlara bakmakta da olamazdı.[76] Müftü, Abdülhalik Efendi'nin tartışmayı medeniyet çerçevesine sokma gayretini ulema arasındaki çekişmeyi öne sürerek karşıladı. İslam tarihindeki bütün gelişme ve ilerlemenin arkasında ulemanın olduğunu yazarak Abdülhalik Efendi ve onun gibilerin Rusya Müslümanlarının arasına nifak sokup onları ittihattan mahrum bıraktıklarını ve kadınların eğitim almasına karşı çıktıklarını yazdı.[77] Kadınların eğitim seviyesinin artması ile Avrupa kanunlarına tabi olmak arasında bir bağ kurulamayacağını da hadislerden yaptığı alıntılarla reddetti.[78]

Bakü'de bunlar olurken Orenburg'da *Malumat*, *Vakit* ve *Din ve Maişet*'in dahil olduğu bir tartışma vardı. Gasprinski'nin en fazla cevap beklediği kanallardan biri Orenburg Dini İdaresi'nin yayın organı *Malumat* (1908-1916), uzun süre sessiz kaldıktan sonra Kasım ayında müderris Nurali Şeyh Hasanoğlu imzalı bir makaleye yer verdi. Yazar meseleyi ayetler ve fetvalar temelinde ele alıp hicabın terk edilmesinin dinen yasak olmasına rağmen Müslümanlığa engel teşkil etmediğini ve her kavmin kendine has adetleri olduğundan meselenin kesin bir çözüme kavuşana dek tartışılması gerektiğini söyleyerek net bir cevap vermedi.[79] Müderrisin açık kapı bırakan bu tavrı *Din ve Maişet*'ten tepki çekecekti. Dergiye yazan bir imam dinen hiçbir şekilde şüphe duyulamayacak bir konuda müderrisin kesin ve net bir sonuca varamamasını eleştiriyordu.[80] Böylece Rusyalı Müslüman toplumun dinsel seçkinler zümresinin tepesindeki bazı kişi ve kurumların konu hakkındaki görüşleri ve onlara karşı gelen sesler meydana çıkmış oluyordu.

Vakit, müderris Hasanoğlu'nun yazdıklarını doğru bulmakla beraber yeni bir fikir içermediği görüşündedir. Konu hakkında Kahire'de neşredilen *el-Menar* (1898-1940) gazetesindeki Muhammed Tevfik Sıdkî'nin yazısına[81] işaret edip yazarın mevcut hicab şeklinin şeriatın bir gerekliliği olmadığını ve Müslümanların gelecekleri için zararları bulunduğunu ispat ettiğini ileri sürerek

[76] Hüseyin Efendi Gaibov, "Felyeton", *Sada*, 10, 2-3.
[77] Hüseyin Efendi Gaibov, "Felyeton", *Sada*, 11, 2-3.
[78] Hüseyin Efendi Gaibov, "Felyeton", *Sada*, 12, 3-4.
[79] Ahund Müderris Nurali Şeyh Hasanoğlu, "Hicab Hakkında Makale-i Fıkhiye", *Malumat*, 61, 1 Noyabr 1910, 1613-1619.
[80] İmam Muhammedü'l-Sadık el-Osmanî, "Ayetü'l-Hicab li'l-icab", *Din ve Maişet*, 48, 10 Dikabr 1910, 760-762.
[81] Muhammed Efendi Tevfik Sıdkî, "Hicâbu'l-mir'ati fi'l-İslam", *el-Menar*, 9, 3 Oktabr 1910, 689-694.

Rusyalı Müslüman ulemanın dikkatini *el-Menar*'daki makaleye çekmeye çalıştı.[82] *Din ve Maişet* ise *Vakit*'in hicabın gerekli olmadığının ispat edildiğini söyleyip kanıt sunmadan *el-Menar*'ı referans göstererek okurlarını manipüle ettiği fikrindedir. İki sayı boyunca Tevfik Sıdkî'nin yazısını inceleyip delillerinin safsatadan ibaret olduğu sonucuna varır. Hatta "terk-i hicab"ı rükû ve secde olmadan namaz kılmaya veya yemek yiyerek oruç tutmaya benzetip hicabın Müslümanlığın ne kadar önemli bir unsuru olduğunu gözler önüne sermeye çalışır.[83]

"Barones Rozen" imzalı mektubun *Alem-i Nisvan*'da yayınlanmasından neredeyse bir sene sonra Bakü'de neşrolunan kadın gazetesi *Işık*'ta yine bir din adamının görüşleri yer buldu. Hicabın zorunluluğu konusunda herhangi bir şüphesi bulunmayan yazar gerekliliğini de mücevherlerin pamuklara sarılmasını örnek göstererek kadınların ismet ve iffet gibi erdemlerinin korunması ve maddi-manevi saldırılardan muhafaza edilmesi üzerinden açıklamaktaydı.[84] Bununla beraber yazar meselenin özünü kaçırıyor gibidir. Hicabın gerekli olup olmadığı hakkındaki bir tartışmayı hicabın kadınların iş hayatına katılmalarına bir engel teşkil etmediği noktasından ele alarak yüzleri örtülü de olsa bütün işlerini kendilerinin görebileceğini yazdı.[85] Gazete idaresi bu görüşlere sayfalarında yer vermekle birlikte katılmadığını ifade edecekti. Buna göre, Kur'an'daki ayetlerin hiçbirinde kadınların yüzlerini örtmeleriyle ilgili bir madde bulunmuyordu. Kadınlar yüzlerini örtmeden de ahlak ve namuslarını koruyabilirdi.[86]

Sonuç

1910'un yaz aylarındaki misyoner kongresinin üstünden bir sene geçtikten sonra Rusyalı Müslüman matbuatında ne kongrenin ne de hicab tartışmasının izlerini görmek mümkündür. Kamuoyunun ilgisi çoktan başka sahalara kaymış, 1917'den sonra kökten çözülecek olan her iki mesele de buzlarının tekrar çözüleceği ana kadar dondurulmuştur. Yine de ele alınan tartışmalar uzun yıllardır mücadele halinde olan tarafların kozlarını açıkça paylaşmalarını ve yüzleşmelerini sağlamıştır. Aslında kongre ve bağlamında ortaya çıkan

[82] "Gazetelerden", *Vakit*, 694, 16 Noyabr 1910, 2.
[83] "Hicab ve Terk-i Hicab", *Din ve Maişet*, 49, 17 Dikabr 1910, 777-779; "Hicab ve Terk-i Hicab", *Din ve Maişet*, 50, 24 Dikabr 1910, 793-795.
[84] Yusuf Kadı Zahidzade el-Dağıstanî, "İsbat-ı Hak", *Işık*, 20, 4 İyunya 1911, 1-2.
[85] Yusuf Kadı Zahidzade el-Dağıstanî, "İsbat-ı Hak", *Işık*, 21, 11 İyunya 1911, 1-2.
[86] Yusuf Kadı Zahidzade el-Dağıstanî, "İsbat-ı Hak", *Işık*, 22, 18 İyunya 1911, 2-3.

tartışma Rusya Müslümanlarının yenilikçi aydınları hakkında çok şey ortaya koymaktadır. Bir defa matbuatın çok kolay bir şekilde kamplara ayrılabilme potansiyeline sahip olduğu görülmüştür. Bu, emekleme aşamasındaki matbuatın tecrübesizliğini ve olgunlaşmamış kamuoyunun varlığını ortaya koyduğu kadar canlı bir fikir hayatının da işaretidir. Demek ki kategorik bir niteleme olarak "Ceditçiler" homojen bir zümre değildirler.

Bununla beraber konu ulusal kimliklerinin bir parçası kabul ettikleri dinsel kimlikleri olduğunda tek ve gür bir sesle misyonerlere karşı gelebildikleri görülmüştür. Ayrıca Müslüman matbuata yönelik hücumları kendi özgürlük ve söz söyleme hürriyetlerinin kısıtlanması veya denetim altına alınması olarak algılayıp gerektiğinde Rusya'ya sadakat kartını oynayarak misyonerleri ötekileştirmek gibi karşı argüman üretebilme kabiliyetine sahip olduklarını da göstermişlerdir. Bu açıdan bakıldığında Rusyalı Müslüman aydınların tepkilerini misyonerlerin hem güncel argümanlarına hem de tarihsel dayanaklarına bir itiraz olarak değerlendirmek mümkündür.

Rusyalı Müslüman aydınların kongreye doğrudan ve dolaylı tepkileri misyonerler karşısında eylemlilikten yoksun olmadıklarını, aksine hak arama bağlamında ciddi bir politik tecrübe ve eylem pratiğine sahip olduklarını göstermektedir. Misyoner kongresini başlangıç noktası olarak ele almak ve oradan başlayan hattı takip etmek Rusya Müslümanlarının yaşayışını doğrudan etkileyen başka bir konuya sıçrama yapmayı sağlar. Tesettür zemininde gerçekleşen yeni münazara, Rusya Müslümanlarının kendi aralarındaki gündemin toplumun hem iç dinamiklerinden hem de kendilerinden tamamen bağımsız gelişen dış faktörlerden beslenebileceğini ortaya çıkararak kamuoyunda yer işgal eden meselelerin birbiriyle ilişkisini belirginleştirir.

Kadın dergisinde tartışılan ve doğrudan onları ilgilendiren bir konuda kadınların pek fazla söz sahibi olamamasını dönemin Rusyalı Müslüman yaşayışının gerçekliği olarak kabul etmek gerekir. Yine de bu toplumun matbuatından çıkan seslerin Rusya sınırlarından taşıp başka ülkelerde yankılanma potansiyelinin var olduğu da bir gerçektir ve bahsi geçen konunun yalnızca kadınların özgürlüğü bağlamına sıkışmayıp dinsel, ekonomik ve sosyolojik açılımlar yapmaya son derece müsait olduğu ortaya çıkmıştır. Ve belki de bu, metin içinde takip edilen tartışmalarda dile getirildiği gibi misyonerlerin Müslümanlara dolaylı bir faydası olarak görülebilir. Çünkü misyoner kongresi, bir yandan matbuatı harekete geçirirken diğer yandan da kadınların toplumsal konumları ve özgürlükleri hakkında başka bir tartışmayı alevlendirmiştir.

Kaynakça

Gazete ve Dergi Haberleri

Abdülhalik Efendi İbrahim Halil Efendioğlu, "Setr-i Avret Meselesinin Hakikati", *Sada*, 222, 8 Noyabr 1910, 3.

_____, "Setr-i Avret Meselesinin Hakikati", *Sada*, 223, 9 Noyabr 1910, 3.

"Ahbar", *Ülfet*, 21, 28 Nisan 1906, 5-6.

Ahudov, Mirza İbrahim, "Hicab Meselesine Cevap", *Sada*, 182, 21 Sentyabrya 1910, 3.

Atlasof, Hadi, "Misyonirler Cemiyetleri IV: Biz hem Misyonirler", *Şura*, 17, 1 Sentabr 1910, 527-529.

_____, "Misyonirler Cemiyetleri VII: Misyonirlerni Maktavım", *Şura*, 22, 15 Noyabr 1910, 676-678.

"Barones fon Rozen Hanım", *İdil*, 273, 16 İyul 1910, 2.

"Barones fon Rozen'in Mektubu", *İçtihad*, 29, 15 Ağustos 1911, 812-813.

"Barones fon Rozen Mektubu", *Yulduz*, 565, 1x8 İyul 1910, 2.

"Barones fon Rozen Mektubu yahud Hicab Meselesi Hakkında", *Yulduz*, 586, 14 Sintabr 1910, 2.

Barones Rozen, "Barones fon Rozen Mektubu", *Alem-i Nisvan*, *Tercüman*'a ek, 28, 9 İyul 1910, 1-2.

Episkop Andrey, "İstinnıye Mıysli Missionerov", *Sotrudnik Bratstva Svyatitelya Guriya*, 22-23, 1 Maya 1910, 359-361.

Gaibov, Hüseyin, "Felyeton", *Sada*, 10, 12 Yanvarya 1911, 2-3.

_____, "Felyeton", *Sada*, 11, 13 Yanvarya 1911, 2-3.

_____, "Felyeton", *Sada*, 12, 14 Yanvarya 1911, 3-4.

_____, "Felyeton", *Sada*, 13, 16 Yanvarya 1911, 3-4.

_____, "İkinci Mektup", *Alem-i Nisvan*, *Tercüman*'a ek, 36, 3 Sentabr 1910, 1-2.

_____, "Setr-i Avret Hususunda", *Sada*, 208, 22 Oktyabrya 1910, 2-3.

Gasprinski, İsmail, "İstanbul'da *Sırat-ı Müstakim* Naşiri Huzur-ı Âlilerine", 1606 (38, 17 Sentabr 1910, 1.

"Gazetelerden", *Vakit*, 694, 16 Noyabr 1910, 2.

Hatice, "Sırat-ı Müstakim Ceride-i İslamiyesine", *Sırat-ı Müstakim*, 105, 8 Eylül 1910, 12-13.

"Havadis-i Dahiliye", *Burhan-ı Terakki*, 96, 30 Sentabr 1909, 7.

"Hicab Meselesi", *Sada*, 175, 9 Sentyabrya 1910, 3.

"Hicab Meselesi", *Yulduz*, 588, 19 Sintabr 1910, 1-2.

"Hicab ve Terk-i Hicab", *Din ve Maişet*, 49, 17 Dikabr 1910, 777-779.

"Hicab ve Terk-i Hicab", *Din ve Maişet*, 50, 24 Dikabr 1910, 793-795.

"İhtida", *Beyanü'l-Hak*, 555, 20 Dikabr 1909, 3.

"İhtida", *Burhan-ı Terakki*, 16, 25 Mart 1908, 2.

"İhtida", *Din ve Maişet*, 31, 30 İyul 1910, 492.

"İhtida", *Nur*, 171, 1 Sentabr 1909, 2.

"İhtida", *Yulduz*, 549, 8 İyun 1910, 3.

"İslam Aleyhinde Bir Müslüman (!)", *Sırat-ı Müstakim*, 103, 12 Ağustos 1326/25 Ağustos 1910, 437.

"İz Reça Çlena Gosudarstvennoy Dumıy Maksudova", *Sotrudnik Bratstva Svyatitelya Guriya*, 20, 18 Aprilya 1910, 307-308.

"Kazan'da Bolgan Misyonirler Isyezdine Tenkid", *Nur*, 203, 13 Avgust 1910, 2.

"Kazan'da Misyonirler Isyezdi Hususunda", *Nur*, 200, 17 İyul 1910, 2.

"Kazan'da Misyonerler Isyezdi", *Tercüman*, 24, 11 İyun 1910, Ek s. 1.

"Kazan'da Misyonirler Isyezdi", *Vakit*, 635, 29 İyun 1910, 2-3.

"Kazan Misyoner İçtimaının Kararı", *Tercüman*, 27, 2 İyul 1910, 3.

KEMAL, Ali Asgar, "Misyonirler Fikri", *Yulduz*, 520, 28 Mart 1910, 1-2.

_____, "Misyonirlerniñ Çın Fikirleri", *Yulduz*, 535, 4 May 1910, 1-2.

"Kırım'da *Tercüman* Naşiri İsmail Bey Gasprinski'ye", *Sırat-ı Müstakim*, IV/101, 11 Ağustos 1910, 400.

Koykofski, "Umumen Misyonirlikke Dair", *İdil*, 268, 29 İyunya 1910, 1-2.

Mıysli Missionerov (Peredov İz Tatarskoy Gazetıy 'Yulduz' No: 520 s Propuskami)", *Sotrudnik Bratstva Svyatitelya Guriya*, 22-23, 1 Maya 1910, 355-358.

"Misyonir Fikri", *Yulduz*, 519, 26 Mart 1910, 1-2.

"Misyonirler", *Yulduz*, 553, 17 İyun 1910, 1.

"Misyonirler", *Yulduz*, 554, 20 İyun 1910, 1.

"Misyonirler", *Yulduz*, 559, 4 İyul 1910, 1.

"Misyonirler Cemiyeti II: 'Kazan' Meclisi", *Şura*, 15, 1 Avgust 1910, 463-467.

"Misyonirler Cemiyetleri III: Münazara", *Şura*, 16, 15 Avgust 1910, 493-496.

"Misyonirler Cemiyetleri VI", *Şura*, 21, 1 Noyabr 1910, 652-654.

"Misyonirler Isyezdi", *Yulduz*, 552, 15 İyun 1910, 3.

"Misyonirler Isyezdi", *Yulduz*, 555, 23 İyun 1910, 1.

"Misyonirler Isyezdi: 23'ünçü İyun'daki Umumi Cıyılış", *Yulduz*, 557, 29 İyun 1910, 1.

"Misyonirler Isyezdi Hakkında", *Vakit*, 635, 29 İyun 1910, 1

"Misyonirler Isyezdi Hakkında", *Yulduz*, 568, 27 İyul 1910, 1.

"Misyonirler Isyezdinden: Türkistan Hakkında'", *Yulduz*, 556, 27 İyun 1910, 1-2.

"Misyonirler Isyezdiniñ Programı", *Vakit*, 617, 15 May 1910, 1.

"Misyonerler İçtimaı", *Tercüman*, 28, 9 İyul 1910, 1-2.

"Misyonirler Kararından", *Yulduz*, 557, 29 İyun 1910, 1.

Muhammed Sabir el-Hüsnü, "Ufa'dan Mektup", *Alem-i Nisvan*, *Tercüman*'a ek, 36, 3 Sentabr 1910, 1.

Muhammedü'l-Sadık el-Osmanî, "Ayetü'l-Hicab li'l-icab", *Din ve Maişet*, 48, 10 Dikabr 1910, 760-762.

Nasreddin el-Hocaşi, "Misyonirler Cemiyetleri V: Milliyet Hissi, Misyonirler Faidesi", *Şura*, 19, 1 Oktabr 1910, 607-608.

Nurali Şeyh Hasanoğlu, "Hicab Hakkında Makale-i Fıkhiye", *Malumat*, 61, 1 Noyabr 1910, 1613-1619.

"Öteden Birüvden", *Vakit*, 636, 1 İyul 1910, 2.

"Reç G. Maksudova", *Tercüman*, 11, 12 Mart 1910, 4.

Russkiy, "Bespokoystvo G. Maksudova", *Sotrudnik Bratstva Svyatitelya Guriya*, 16, 20 Marta 1910, 249-252.

"Sadreddin Maksudof'un Nutku", *Tercüman*, 14, 2 April 1910, 1-2.

Sıdkî, Muhammed Tevfik, "Hicâbu'l-mir'ati fi'l-İslam", *el-Menar*, 9, 3 Oktabr 1910, 689-694.

"Sinodda Misyonirlik Meselesi", *Vakit*, 643, 17 İyul 1910, 1.

"Tesettür Meselesi", *Alem-i Nisvan*, *Tercüman*'a ek, 3, 14 Yanvar 1911, 1.

Trosykili Ahmed Taceddin, "Kazan'da İn'ikad Eden Misyonerler Kongresi Münasebetiyle", *Tearüf-i Müslimin*, 9, 22 Temmuz 1326/4 Ağustos 1910, 148-149.

"Türlü Haberler", *Din ve Maişet*, 4, 22 Gınvar 1910, 59.

Yusuf Kadı Zahidzade el-Dağıstanî, "İsbat-ı Hak", *Işık*, 20, 4 İyunya 1911, 1-2.

_____, "İsbat-ı Hak", *Işık*, 21, 11 İyunya 1911, 1-2.

_____, "İsbat-ı Hak", *Işık*, 22, 18 İyunya 1911, 2-3.

Kitap ve Makaleler

ABDİRAŞİDOV, Zaynabidin, *İsmail Gaspıralı ve Nikolay Ostroumov: Fikirler Mücadelesi*, *Uluslararası İslamla Yenilenme ve Birlik I: İsmail Bey Gaspıralı Kongresi 2012*, İBB Kültür ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı Kültür Müdürlüğü, İstanbul 2013, 67-73.

ALP, Alper, *Kazan Tatarları'nın Siyasî Konum ve Yönelişleri (1905-1916)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2010.

BARTHOLD, V. V., "V. R. Rozen ve Rus Şarkiyatçılığı", Cengiz Buyar (çev.), *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Özel Sayı, 2004, 11-15.

BOBROVNİKOV, Vladimir, "Islam in the Russian Empire", *The Cambridge History of Russia Volume II: Imperial Russia, 1689-1917*, (Editör: Dominic Lieven), Cambridge University Press, New York 2006, 202-223.

CAMPBELL, Elena I., *The Muslim Question and Russian Imperial Governance*, Indiana University Press, Bloomington 2015.

ÇİFTÇİ, Muhammed Recai, "Abdullah Quilliam", *DİA*, İstanbul 2020, Ek I, 11-13.

CREWS, Robert, *For Prophet and Tsar: Islam and Empire in Russia and Central Asia*, Harward University Press, Cambridge 2009.

DORODNİTSİN, Episkop Aleksiy, "Sovremennoye Dvijeniye v Crede Russkih", *Polnoye Cobraniye Soçineniy Tom I*, Tipografiya Soyuza Peçatnogo Dela, Saratov 1914.

DUDOİGNON, Stephane A., "Qadîmiya as a Historiographical Category: The Question of Social and Ideological Cleavages between 'Reformists' nnd 'Traditionalists' Among the Muslim of Russia and Central Asia, in the Early 20th Century", *Türkistan'da Yenilik Hareketleri ve İhtilaller*, Timur Kocaoğlu (haz.), SOTA, Haarlem 2001, 159-178.

EFE, Adem, "Sebîlürreşâd", *DİA*, İstanbul 2009, XXXVI, 251-253.

En-NEKLÂVÎ, Fethî, "Kâsım Emîn" *DİA*, İstanbul 2001, XXIV, 541-542.

Ferid Vecdi, *Müslüman Kadını*, çev. Mehmet Akif, Ahmet Seki Bey Matbaası, İstanbul 1325.

GERACİ, Robert, "Russian Orientalism at an Impasse: Tsarist Education Policy and the 1910 Conference on Islam", *Russia's Orient: Imperial Borderlands and Peoples, 1700-1917*, (Editörler: Daniel R. Brower-Edward J. Lazzerini), Indiana University Press, Indiana 1997, 138-161.

_____, *Window on the East: National and Imperial Identities in Late Tsarist Russia*, Cornell University Press, New York 2001.

GÖKGÖZ, Saime Selenga, "Misyoner Kaleminden Kazan-Tatar Matbuatı: *Inorodçeskoe Obozrenie* (1912-1915)", *Avrasya Etüdleri*, 21, Kış 2002, 15-47.

_____, "Etnografa Karşı Rahibin 'Gözü' ya da Kazan'da Misyoner Etnografyasını Kurmak", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, II/2, 1 Mart 2005, 127-148.

_____, *Yevfimiy Aleksandroviç Malov: İdil-Ural'da İslâm Karşıtı Rus Misyon Siyaseti*, KÖK Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Vakfı, Ankara 2007.

KANLIDERE, Ahmet, "Islahçı ve Cedidçi Tanımlamaları Üzerine Bazı Düşünceler", *İsmail Bey Gaspıralı İçin*, (Editörler: Hakan Kırımlı vd.), Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği, Ankara 2004, 255-262.

_____, *İdil-Ural ve Türkistan'da Fikir Hareketleri: Dinî Islahçılık ve Ceditçilik*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2021.

KARİEV,Aiimamat, "Çarlık Rusya Şarkiyatçısı Nikolay Petroviç Ostroumov (1846-1930) ve İslam Hukuku Alanındaki Çalışmaları", *Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi*, 4/1, 2020, 154-169.

Kasım Bek Emin, *el-Mer'etü'l-cedide yahud Yaña Kadın*, mütercimi Zakir el-Kadirî, Urnek, Kazan 1908.

Kasım Bek Emin, *Tahrîrü'l-mer'e yahud Kadınlarnı Esaretten Azad İtüv*, mütercimi Zakir el-Kadirî, Urnek, Kazan 1909.

KEFELİ, Agnès Nilüfer, *Becoming Muslim in Imperial Russia: Conversion, Apostasy, and Literacy*, Cornell University Press, Ithaca 2014.

KEMPER, Michael, "From Regional Islamic Reform to Global Anti-colonialism? Jamaladdin al-Afghani and Russia's Muslims", *Journal of Central Asian History*, 3, 2024, 296-326.

KOLOSOVA, Alison Ruth, "Christendom Cracking at the Seams: Indigeneity, Conciliarity and Catholicity at the 1910 Kazan Missionary Conference", *Salt: Crossroads of Religion and Culture*, 1, 2022, 33-65.

LUPAKOV, E. V., "Bratstvo Svyatitelya Guriya", *Tatarskaya Entsiklopediya*, İnstitut Tatarskoy Entsiklopedii, Kazan 2002, I, 460-461.

MCCARTHY, Fransk T., "The Kazan' Missionary Congress", *Cahiers du Monde Russe et Sovietique*, 14/3, Jul.-Sep. 1973, 308-332.

ÖZSOY, Emre, "Sergey Afanaseviç Bagin: Bir Rus Misyonerinin Gözünden İdil-Ural Tatar Matbuatı (1909)", *Çankırı Karatekin Üniversitesi II. Uluslararası Türkiyat Kongresi Bildiri Tam Metin Kitabı*, Çankırı Karatekin Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü, Çankırı 2023, 217-228.

_____, "İdil-Ural'a Çarlık Misyoner Matbuatı Gözünden Bakmak: Pravoslavnıi Blagovestnik Dergisi ve Rus-Tatar Rekabeti", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 25/1, Yaz 2025, 175-204.

Pisma Nikolaya İvanoviça İlminskogo k Ober-Prokuroru Sbyateyşego Sinoda Konstandinu Petroviçu Pobedonostsevu, Tipo-Litografiya İmperatorskago Universiteta, Kazan 1895.

"Programma: Voprosov, Podlejaşih Obsujdeniyu na Missionerskom Syezd v Kazani", *O Prosveşenii Privoljskih İnorodtsev Tom I*, Tipo-Litografiya İ. S. Perova, na Yeulak Sob. D., Kazan 1910.

ŞEN, Can, Alp Eren Demirkaya, "Troyskili Ahmed Taceddin'in Rusya Türklerinin Tiyatro Faaliyetleri Hakkında Bir Yazısı", *Palimpsest*, III/5, 2018, 139-149.

TAİMASOV, Leonid A., "O Missionersko Prosvetitelskoy Deyatelnosti Episkopa Andreya (A. A. Uhtomskogo) v Kazanskoy Eparhii", *Vestnik Çuvaşskogo Universiteta*, 3, 2024, 180-191.

TOLZ, Vera, "Europan, National, and (Anti-) Imperial: The Formation of Academic Oriental Studies in Late Tsarist and Early Soviet Russia", *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, 9/1, Winter 2008, 53-81.

TOPSAKAL, İlyas, "13-26 Haziran 1910 Tarihinde Kazan'da Yapılan Misyonerlik Kurultayında Ortodoksluğu Koruma Konulu Oturumların Tutanaklarına Göre Kilise Öğretmen Okulları Hakkında Tartışmalar", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 179, 2009, 71-84.

_____, "Rus İmparatorluğunda Yeni Ortodoks Yapılanma: İlminskiy ve Sistemi 1860-1917", *Tarih Dergisi*, 51, 2010, 47-71.

_____, *Rus Misyoner Kaynaklarına Rus Çarlığı ve Türkler (1552-1917)*, Ötüken Neşriyat, 2. Basım, İstanbul 2018.

VESELOVSKİY, N. İ., *Baron Viktor Romanovi. Rozen: Nekrolog*, Senatskaya Tipografiya, Peterburg 1908.

WERTH, Paul W., *The Tsar's Forein Faiths: Toleration and the Fate of Religious Freedom in Imperial Russia*, Oxford University Press, New York 2014.